

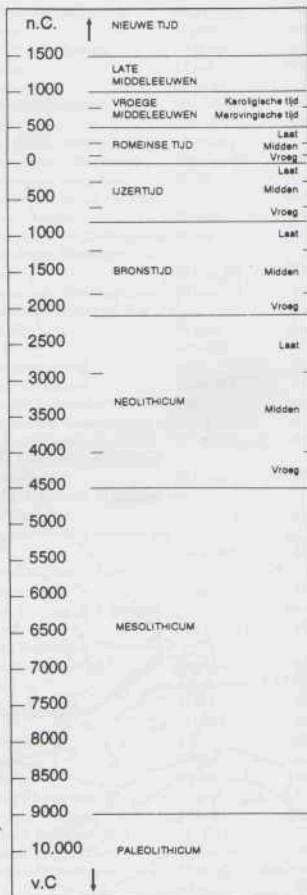
Archeologische kroniek van Holland over 1993

De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleeningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw wordt vermeld.

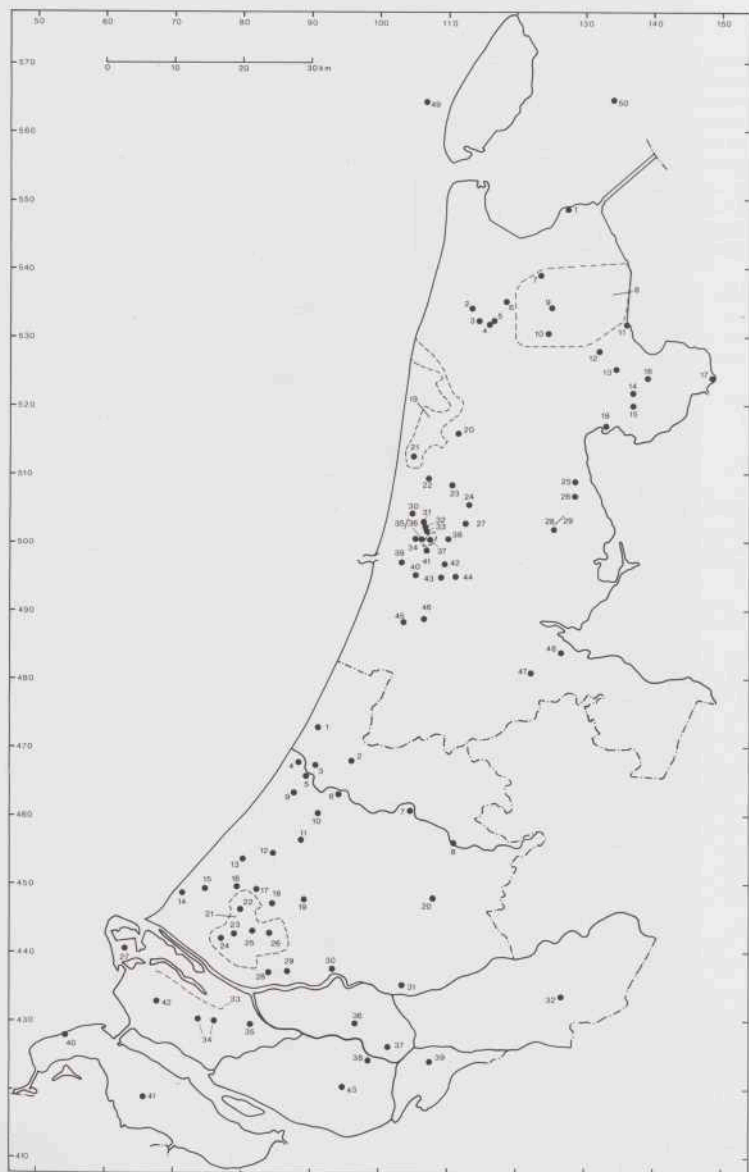
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

AAO	Afdeling Archeologie Onder water van de ROB
ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present=voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Regionaal Archeologisch Archiverings-Project van het IPP
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van drs W.A.M. Hensing, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland. Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, telefoon (033) 634233.

Noord-Holland		pag.	Zuid-Holland		pag.
Akersloot: Kerklaan	23 (NT)	392	Alphen aan de Rijn	7 (R)	418
Akersloot: Stierop	24 (LM)	393	Barendrecht: Zuidpolderse boezem	36 (IJ)	412
Alkmaar: centrum	20 (IJ/R,LM,NT)	393	Barendrecht	36 (LM)	439
Amsterdam-Buitenveldert	47 (NT)	397	Binnenmaas: Puttershoek	38 (R,LM)	418
Barsingerhorn: Poolland	6 (N)	379	Bodegraven	8 (R)	419
Beverwijk: Overbosch	35 (IJ)	379	Delft: Zuideinde	18 (R,LM,NT)	419, 439
Beverwijk: Overboschpark	36 (LM)	397	Delft: Crommelinlaan	18 (R)	419
Beverwijk: Polder Buitenlanden	41 (R)	384	Delft: Beestenmarkt	18 (LM,NT)	439
Beverwijk: Wilgenhoflaan	34 (IJ)	379	Delft: Gasthuisplaats	18 (LM,NT)	440
Beverwijk-Heemskerk: Broek- polder	37 (IJ/R)	384	Delft: Oosteinde	18 (NT)	441
Diemen: Oud-Diemen	48 (LM,NT)	397	Delft: Asvest-Zuiderstraat	18 (LM,NT)	442
Egmond: Egmond-Binnen	21 (IJ/R,VM,LM)	398	Dirksland	41 (NT)	442
Enkhuizen: centrum	17 (NT)	398	Dordrecht: Dubbeldam	39 (R,LM)	442
Haarlem: centrum	45 (N/R,IJ/R, LM,NT)	398	Europoort	27 (M)	412
Haarlem: Veerpolder	46 (N,R/IJ,IJ/R, LM)	385, 400	Giessenlanden	32 (N,B)	413
Heemskerk: Bryerlust	33 (IJ)	379	Goedereede: Ouddorp	40 (NT)	442
Heemskerk: Duitslandlaan	32 (IJ)	380	Gouda	20 (LM,NT)	443
Heemskerk: St.-Laurentiuskerk	31 (NT)	400	's-Gravenhage: Nobelstraat	13 (IJ,LM)	414
Heemskerk: De Vlotter	30 (NT)	400	's-Gravenhage: Ockenburgh	13 (IJ,R,VM)	420
Herinrichting Bergen-Egmond- School	19 (IJ,IJ/R,VM,LM)	385	's-Gravenhage: Lozerlaan	13 (R)	423
Hoorn: centrum	18 (LM)	401	's-Gravenhage: Johan van Ol- denbarneveldlaan	13 (VM)	443
Limmen: Westertzij	22 (LM)	401	's-Gravenhage: vm Zuilingstraat	13 (LM)	444
Medemblik: Bonifatiuskerk	11 (LM,NT)	401	's-Gravenhage: Hofpoort/Hof- singel	13 (LM,NT)	445
Niedorp: Winkel-Zeewijk	10 (N)	380	's-Gravenhage: Vlamingsstraat	13 (LM,NT)	446
Noorder-Koggenland: Twisk	12 (N)	382	Heerjansdam: polder het Bui- tenland	37 (LM)	446
Noordzee: Aanloop Molengat	49(NT)	404	Katwijk	4 (R,VM)	424
Opmeer: Hoogwoud	13 (LM)	406	Leiden: Koenesteeg	6 (R)	424
Oosterblokker: Oosterblokker	15 (LM)	406	Leiden: Parmentier	6 (LM,NT)	446
Purmerend: Kaasmarkt	28 (LM)	406	Leiden: Pelikaanstraat	6 (LM,NT)	446
Purmerend: Waagplein 18/22	29 (LM,NT)	407	Leidschendam: Leeuwenberg	11 (R)	424
Schagen: Corneliswerf	3 (LM,NT)	407	Midden-Delfland 1: algemeen	21 (IJ,R,VM,LM)	414
Schagen: Hemkewerf	2 (IJ/R,LM,NT)	407	Midden-Delfland 2: Maasland, Duifpolder	24 (IJ,LM)	415
Schagen: Hoep-Zuid	5 (IJ)	382	Midden-Delfland 3: Maasland en Schipluiden	24/25 (IJ,R)	426
Schagen: Witte Paal	4 (R)	386	Midden-Delfland 4: Woudse pol- der	22 (R,LM)	427
Velsen: Velscherbroek, site B5	40 (B,IJ,IJ/R,M)	389	Midden-Delfland 5: Delft-Abts- woudse polder	26 (R)	431
Velsen	39 (NT)	407	Midden-Delfland 6: Kralingen- polder	25 (VM,LM)	447
Waddenzee: Scheurakk SOI	50(NT)	408	Midden-Delfland 7: Maasland, Oude Campspolder	24 (R,LM)	448
Wervershoof: Zwaagdijk	16 (B)	383	Monster	14 (LM)	450
Westwoud: Oudijk	14 (LM)	409	Monster: Poeldijk	15 (R)	432
Wieringen: Stroe	1 (IJ)	383	Nederlek	31 (LM)	450
Wieringermeer en omgeving	8 (N)	383	Noordwijk	1 (LM,NT)	450
Wieringermeer: Slootdorp- Kreukelhof	7 (N)	384	Pijnacker	19 (LM)	450
Wieringermeer: Wieringer- meerpolder	9 (VM)	409	Rijnsburg	3 (VM,LM,NT)	450
Zaanstad: Nauerna-Assendelver Zeedijk	44 (LM,NT)	409	Rijswijk: Hoekpolder	17 (N)	415
Zaanstad: Assendelft-Communi- catieweg	38 (IJ/R,LM)	392	Rotterdam: Bergweg	30 (LM)	450
Zaanstad: Assendelft- Zuiderpolder	42 (IJ/R)	392	Schiedam: Imelda-terrein	29 (LM,NT)	450
Zaanstad: Krommeniedijk	27 (R)	392	Schiedam: Lange Haven	29 (LM,NT)	451
Zaanstad: Zuiderpolder	43 (LM,NT)	409	Spijkenisse: Hartelpark	35 (IJ,R)	416, 433
Zeevang: Middellie	26 (LM)	409	Strijen	43 (LM)	451
Zeevang: Oosthuizen	25 (LM)	410			

		pag.			pag.
Valkenburg	5 (R,LM)	434	Voorburg: Arentsburg	12 (R)	436
Vlaardingen: Hoogstad	28 (R)	434	Voorne-Putten: Gasleiding	33 (IJ,R)	416
Vlaardingen: Samuel Esmeyer- straat	28 (R)	435	Voorne-Putten: Abbenbroek en Biert	34 (IJ,R,LM)	417
Vlaardingen: Kooiwooning	28 (IJ,LM,NT)	451	Voorschoten	10 (R,LM)	453
Vlaardingen: Heusdenslaan	28 (LM)	452	Warmond	2 (IJ)	418
Vlaardingen: Van Kampen- school	28 (LM,NT)	452	Wassenaar	9 (LM)	453
Vlaardingen: Westnieuwland	28 (LM)	452	Wateringen: tracé S11/S54	16 (N,IJ,R,LM)	437
			Westvoorne: Rietdijk	42 (NT)	453

I Noord-Holland

Prehistorie

Barsingerhorn: Poolland Naar aanleiding van de ontdekking van vondsten van de Enkelgrafcultuur (ca 2500-2300 v. Chr.) nabij boerderij Poolland in de Kaagpolder (zie kroniek over 1993) werd dit jaar door de ROB een aanvullende verkenning uitgevoerd. Enkele ondiepe boringen en een proefputje moesten inzicht verschaffen in de omvang en gaafheid van de nederzittingslokatie. Duidelijk werd dat van de cultuurlaag vrijwel niets meer resteert, vermoedelijk ten gevolge van een in de zestiger jaren uitgevoerde egalisatie. Eventuele grondsporen kunnen nog wel aanwezig zijn.

Bron: *Jaarverslag ROB 1993* (J.W.H. Hogestijn)

Beverwijk: Overbosch Leden van de archeologische werkgroep Beverwijk-Heemskerk begeleidden op verzoek van de provinciaal archeoloog de aanleg van een park ter hoogte van de sporthal 'Overbosch'. Het onderzoek werd noodzakelijk toen na overleg met de gemeente bleek dat bij het werk grote waterpartijen zouden worden gegraven. Eén van die waterpartijen bleek precies te worden aangelegd op een lokatie waar reeds in 1970 sporen van beakkering uit de Vroege IJzertijd waren ontdekt. Voorafgaande aan de begeleiding van de werkzaamheden zijn boringen verricht om de omvang van het bedreigde akkerareaal en de eventuele aanwezigheid van woonplaatsen vast te stellen. De boringen leverden echter nauwelijks nieuwe gegevens op.

De lokatie is gelegen op de oostelijke rand van de strandwal van Beverwijk-Heemskerk. Tijdens de begeleiding van de werkzaamheden kon opnieuw een stukje akkerareaal uit de IJzertijd worden vastgelegd. Plaatselijk is een op geelwit duinzand gelegen, donkergrijze ca 15 cm dikke akkerlaag vastgesteld waaronder de donkere eergetouwkrassen duidelijk tegen het lichte zand afstaken (afb. 1). De ploegvoren zijn in tegenstelling tot het gebruikelijke kris-kras-patroon opvallend vaak in één richting, namelijk met de helling mee, georiënteerd.

Oostelijker en lager op de flank van de oude duinen bleken de eergetouwkrassen te zijn bedekt met een venige laag met veel rietresten. De Prehistorische boer heeft hier letterlijk het veld moeten ruimen voor de toenemende wateroverlast.

Bron: Archeologische werkgroep Beverwijk-Heemskerk (F.M. Wiegmans)

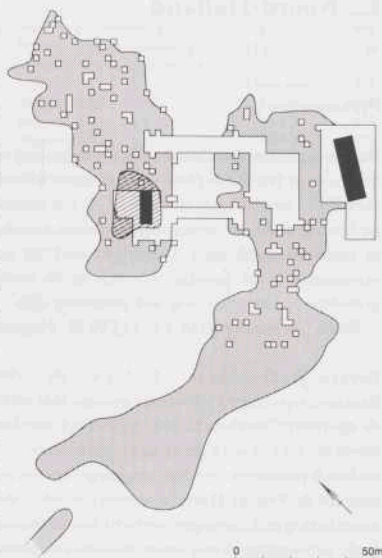
Beverwijk: Wilgenhoflaan Leden van de AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk deden waarnemingen tijdens rioleringswerkzaamheden in de Wilgenhoflaan. Op een diepte van ca 1,2 m beneden het straatniveau bevindt zich een zwarte venige laag waarin op één plaats eergetouwkrassen werden waargenomen. De laag correspondeert met de op verschillende plaatsen in de omgeving vastgestelde Prehistorische akkerlaag. Uit de laag zijn enige IJzertijdscherven en botmateriaal verzameld.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegmans)

Heemskerk: Beyerlust AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk vervolgde haar waarnemingen in het uitbreidingsplan Beyerlust op de oostflank van de strandwal van Heemskerk (zie kroniek over 1992). In verschillende proefputjes werden opnieuw eergetouwkrassen

Afb. 1. Beverwijk: Overbosch. In het zand onder de donkere IJzertijd-akker zijn met donkere grond opgevulde eergetouwkrassen zichtbaar. Op deze plek was nog in twee richtingen geploegd. Foto AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk.

Afb. 2. Niedorp: Winkel (Zeewijk). Vereenvoudigde plattegrond van de dubbele nederzetting uit het Laat-Neolithicum. Aangegeven zijn de verspreiding van de schelpenhopen (grijze vlekken), een erf zonder schelpenhopen (gearceerd), de lokaties van enkele opgegraven gebouwen (in zwart) en de opgravingsputten (in wit). Tek. ROB.

waargenomen. De sporen houden verband met het in voorgaande jaren in hetzelfde plan aangetroffen akkercomplex uit de Vroege IJzertijd.

Naast enige aardewerkscherven uit de Vroege IJzertijd werden ook wat fragmenten uit de periode Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd verzameld.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegman)

Heemskerk: Duitslandlaan AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk deed waarnemingen in een vijfverpartij tijdens de nieuwbouw voor het Gasbedrijf Kennemerland aan de Duitslandlaan. Op één plek in de zuidwesthoek van het terrein werd de uit het nabijgelegen uitbreidingsplan Beyerlust bekende IJzertijd-akkerlaag opnieuw teruggevonden, aan alle zijden begrensd door een veenlaag.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegman)

Niedorp: Winkel-Zeewijk De vorig jaar aangevangen opgraving van de dubbele Laat-Neolithische nederzetting Zeewijk te Winkel werd gericht voortgezet. Op Zeewijk-Oost op en rond de plaats waar aan het einde van de opgravingscampagne in 1992 een deel van een Laat-Neolithisch gebouw werd aangetroffen, en op Zeewijk-West aan de zuidzijde van een ook vorig jaar aangetroffen vermoedelijk huiserf (afb. 2).

Op Zeewijk-Oost is een grote werkput uitgegraven, waarin in de natuurlijke ondergrond honderden afdrukken van koeiepoten, paalgaten en eergetouwsporen werden waargeno-

Afb. 3. Niedorp: Winkel (Zeewijk). Tekening van de in de tekst beschreven plattegrond van een groot gebouw uit het Neolithicum. Tek. ROB.

men. Van de cultuurlagen resteerde op deze plaats vrijwel niets meer.

In het opgravingsvlak is de zeer complete plattegrond blootgelegd van een NO-ZW georiënteerd tweeschipig gebouw met een lengte van ca 22 m en een breedte van ca 7 m (afb. 3). In de centrale as werd het dak ondersteund door een rij van vijf eikenhouten staanders, waarvan de beide buitenste deel uitmaakten van de korte afsluitende wanden. In de noord-oostelijke korte wand moet zich ook een toegang tot het gebouw hebben bevonden. De beide lange wanden van het gebouw waren opgebouwd uit 15 grote palen met daartussen steeds twee tot drie dunne paaltjes. In het zuidelijke deel van de gebouwplattegrond zijn verder nog vier in een vierkant gelegen paalgaten herkend waarvan de functie onduidelijk is.

Rond de middenstaanders van het gebouw zijn ondiepe paalkuilen aanwezig, die erop wijzen dat de middenstaanders in de bodem zijn 'geheid'. De vulling van deze ondiepe paalkuilen bestond vooral uit schone zavel op grond waarvan verondersteld kan worden dat de constructie van het gebouw in een (relatief) vroege fase van de feitelijke bewoning moet hebben plaatsgevonden. Dat het terrein reeds voorafgaande aan de oprichting van dit gebouw in gebruik was genomen, bewijzen de eergetouwkrassen die duidelijk ouder zijn dan de gebouwsporen. Na verloop van tijd is het gebouw in onbruik geraakt. De grote wandpalen blijken te zijn uitgetrokken waarna de overblijvende kuilen geleidelijk zijn opgevuld. Het terrein is vanaf dat moment ook niet meer voor bewoning gebruikt, omdat het regelmatig onder water blijkt te hebben gestaan. Hierbij werd over het terrein een pakket klei en zavel afgezet. In de top van dit pakket zijn grote aantallen koeiepoetindrukken waargenomen, zodat een incidenteel gebruik van deze lokatie als bijvoorbeeld veeweiderskampement allerminst kan worden uitgesloten.

Een voor de hand liggende interpretatie van de gebouwsporen is die van een woonstalhuis. Deze interpretatie is echter onbevredigend vanwege de op vele punten van andere huisplaatsen geconstateerde afwijkingen. Bovendien de ongebruikelijk grote omvang en zware constructie van het gebouw lijkt het geringe aantal in de bodem getrapte vondsten te sugge-

renen dat er hier nauwelijks afval is achtergelaten. Ook de voorlopige resultaten van het fosfaatonderzoek (geen significante fosfaataanreiking binnen (delen van) de gebouwplattegrond) wijzen erop dat van een gewoon woon-stalhuis geen sprake lijkt te zijn. Het idee, dat de zeer smalle toegang in de noordelijke korte wand het voor volwassen runderen vrijwel onmogelijk zal hebben gemaakt het gebouw binnen te gaan, lijkt de voorlopige resultaten van de fosfaatanalyse te bevestigen. Hoe dan de functie van dit gebouw te interpreteren, blijft een open vraag.

Op Zeewijk-West werd ten zuiden van het vorig jaar ontdekte mogelijke huiserf het onderzoek voortgezet. In de top van de natuurlijke ondergrond zijn wederom een groot aantal paalgoten en koeiepoetindrukken waargenomen. Een deel van de paalgoten lijkt te kunnen worden toegeschreven aan een ca 4 meter breed, twee-schepig gebouw. Opmerkelijk is dat van de plattegrond van het gebouw slechts één rij middenstaanders is teruggevonden, terwijl meerdere palenrijen aan de zij- en kopse kanten aanwezig lijken te zijn. Kan dit verklaard worden door het meermaals herbouwen van dit gebouw waarbij de zwaardere middenstaanders telkens opnieuw werden gebruikt? Juist aan de rand van het erf en tegen de rond het erf gelegen schelpenhopen is een dumpplaats van maalsteenfragmenten en lopers aangetroffen. Ook dit jaar viel weer op hoe divers en rijk versierd het aardewerk van dit deel van de vindplaats is.

Bron: *Jaarverslag ROB 1993* (J.W.H. Hogestijn)

Noorder-Koggenland: Twisk C. Duddeld uit Twisk schonk aan het Westfries Museum twee kloptenen en een fragment van een stenen voorwerp, mogelijk het achterste gedeelte van een stenen bijl. De vondsten zijn afkomstig van hetzelfde terrein waar door schenker bij werkzaamheden in 1984 al een Laat-Neolithische vuurstenen bijl was gevonden (Woltering 1985, 330).

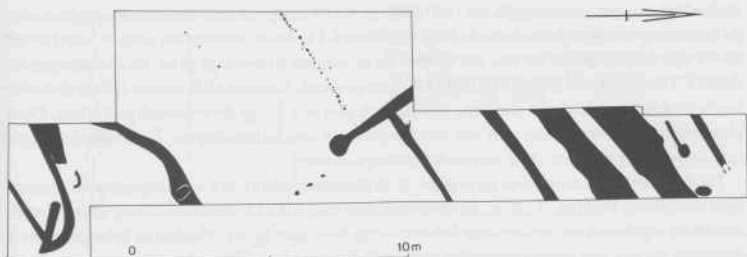
Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Schagen: Hoep-Zuid De AWN-werkgroep Schagen verrichtte een kleine opgraving in het ten oosten van de bebouwde kom van Schagen gelegen plan 'Hoep-Zuid'. Bij dit onderzoek is vermoedelijk een gedeelte van een Prehistorisch erf ontdekt. Naast de gebruikelijke kuilen en zuidwest-noordoost lopende greppels waarvan een aantal een rijke inhoud aan handgevoerd aardewerk had, is een drietal rijen kleinere en grotere palen vrijgelegd (afb. 4). In de onmiddellijke omgeving van de palenrijen bevonden zich in het vlak een grote hoeveelheid aardewerkscherven, maalsteenfragmenten, gebakken klei, as en natuursteen. De waarnemingen waren echter te beperkt om een duidelijke structuur in de aangetroffen grondsporen te herkennen. Het is echter niet uitgesloten dat de palenrijen tot een gebouwtje en/of hekwerken hebben behoord. Een groot aantal scherven is voorzien van nagel- en vingertopindrukken en geometrische groeven en lijnen (afb. 5). Dit maakt een datering in een oudere fase van de Late IJzertijd waarschijnlijk.

Eerder dit jaar was op dezelfde lokatie bij grondwerkzaamheden al een kleine aardewerken pot met oor en een aantal menselijke dijbeenderen in een ondiep kuiltje gevonden. De koppen van deze dijbeenderen zijn door gebruik zwaar beschadigd. Vermoedelijk heeft één exemplaar zelfs als slagvoorwerp dienst gedaan.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Schagen* (F. Diederik)

Afb. 4. Schagen: Hoep-Zuid. Plattegrond van de opgegraven bewoningssporen uit de Late IJzertijd. Tek. ROB.

Afb. 5. Schagen: Hoep-Zuid. Handgevormd aardewerk uit de Late IJzertijd. Foto AWN-werkgroep Schagen.

Wervershoof: Zwaagdijk Opnieuw werden door K. Dudink uit Zwaagdijk enige Bronstijdvondsten gemeld, afkomstig van het Agri Business Centrum te Zwaagdijk. Het betreft twee vuurstenen sikkelfragmenten die geborgen werden uit een vondstenrijke laag in het talud van een nieuw gegraven sloot. Op dezelfde lokatie voerde de ROB in 1992 in verband met het bouwrijp maken van het terrein een kort noodonderzoek uit.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Wieringen: Stroe Enkele AWN-leden meldten de vondst van fragmenten aardewerk, vuursteen en hutteleem dat uit een kuil was geborgen. De kuil werd op 0,70 m diepte aangetroffen in het talud van een in het verlengde van de Bierdijk gegraven sloot. Het aardewerk is dikwandig en deels grijs, deels roodachtig van kleur. Enkele stukken zijn voorzien van een gegolfde rand. Het baksel en de randversiering maakt een datering in de IJzertijd de meest waarschijnlijke.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Wieringermeer en omgeving De ROB voerde in opdracht van de provincie Noord-Holland verkenningen uit naar mogelijke Laat-Neolithische nederzettingen in het zuidelijke deel van de Wieringermeer, de Groet- en Waardpolder. De verkenningen vormen een

onderdeel van een omvangrijk, in 1989 door de ROB aangevangen onderzoeksproject naar de bewoning uit deze periode in de Kop van Noord-Holland. Binnen dit project werd in het kader van de reconstructie van het tijdens de bewoning aanwezige geul- en krekenstelsel door G. Lenselink een studie van luchtfoto's uitgevoerd. Opmerkelijk waren 155 op de luchtfoto's herkenbare donkere plekken, die alle gelegen zijn langs de voormalige kreken. Deze plekken kunnen het gevolg zijn van het aanploegen van cultuurlagen. Zij kunnen daarom een aanwijzing vormen voor een nederzettingslokatie.

Doel van het onderzoek was na te gaan of de donkere vlekken een antropogene of natuurlijke oorsprong hadden. Tijdens de verkenningen zijn 103 van deze lokaties op oppervlaktevondsten afgelopen en zijn op elke lokatie enige boringen gezet. Slechts in acht gevallen is duidelijk sprake van nederzettingslokaties. Alle lijken te kunnen worden toegewezen aan de Enkelgrafcultuur. De verkenningen zullen volgend jaar worden voortgezet.

Bron: *Jaarverslag ROB 1993* (J.W.H. Hogestijn)

Wieringermeer: Slootdorp-Kreukelhof In 1991 werd de tweede Trechterbekercultuur-nederzetting in Noord-Holland ontdekt. De vindplaats is gelegen op enkele honderden meters afstand van het in 1991 opgegraven nederzettingsterrein Slootdorp-Bouwlust (zie kroniek over 1991). In vervolg op de ontdekking werd dit jaar een nadere verkenning uitgevoerd waarbij grondboringen zijn geplaatst, hoogtemetingen van het oppervlak zijn verricht en enkele proefputten zijn uitgegraven.

De ca 400 m² grote vindplaats blijkt zich in een vrij slechte staat te bevinden. De helft van het oppervlak blijkt door regelmatige ploegactiviteiten behoorlijk te zijn en nog steeds verder te worden aangetast. In het noordelijke deel van het terrein is deze aantasting zelfs zover gevorderd dat over een oppervlak van ca 50 m² reeds het gehele pakket cultuurlagen in de bouwvoor is opgenomen. Ook de conservering van de organische resten laat, ondanks de vrij vochtige omstandigheden, te wensen over. Net als in het geval van Slootdorp-Bouwlust lijkt het ook hier te gaan om een seizoenskampement. De op Kreukelhof aanwezige hoeveelheid aardewerk en vuursteen lijkt echter kleiner te zijn dan die op Bouwlust (afb. 6). Mogelijk dient dit verschil te worden verklaard uit verschillen in de totale gebruiksduur van beide lokaties.

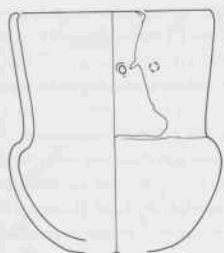
Bron: *Jaarverslag ROB 1993* (J.W.H. Hogestijn)

Romeinse Tijd

Beverwijk: Polder Buitenlanden In grond, uitgegraven bij de aanleg van een fietstunnel onder de nieuwe Rijksweg 22 nabij de St.-Aagtendijk, werden door de AWN-afdeling Zaanstreek diverse vondsten uit de Romeinse Tijd ontdekt. Het aardewerk (inheems en import) suggereert een datering in de 1e eeuw.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-Afdeling Zaanstreek* (E.J. Helderman)

Beverwijk-Heemskerk: Broekpolder In opdracht van de gemeenten Beverwijk-Heemskerk is in 1993 een archeologische inventarisatie uitgevoerd in de Broekpolder, een ca 150 ha groot gebied waarvoor door genoemde gemeenten nieuwbouwplannen worden ontwikkeld (Soonius 1993a). Het onderzoek werd uitgevoerd door de Stichting RAAP onder supervisie van de ROB. De Broekpolder is gelegen aan weerszijden van de huidige snelweg van

Afb. 6. Wieringermeer: Sloodorp-Kreukelhof. Een tekening van een Trechterbeker uit het Neolithicum. Het halve potje werd gevonden tijdens het uitgraven van één van de proefputten. Schaal 1:4. Tek. ROB.

Haarlem naar Alkmaar (A9). De westelijke begrenzing wordt gevormd door de spoorlijn Beverwijk-Alkmaar en de oostelijke door het nieuwe tracé van de A9.

Doelstelling van de inventarisatie was driedig: het inventariseren van reeds bekende archeologische vindplaatsen en het opsporen van nog onbekende vindplaatsen in het onderzoeksgebied, het bepalen van de archeologische waarde van deze vindplaatsen en het opstellen van aanbevelingen. De inventarisatie heeft, naast twee reeds bekende vindplaatsen, twaalf nieuwe vindplaatsen opgeleverd van vondsten uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd. Bovendien registratie van deze vindplaatsen zijn de hoger gelegen terreindelen gedocumenteerd, omdat deze indicatief kunnen zijn voor eventuele aanwezigheid van bewoningsresten. Direct aansluitend op de veldkartering zijn systematisch boringen verricht in die delen van het gebied waar de vindplaatsen waren aangetroffen. Met behulp van een gutsboor is de opbouw van de bodem inzichtelijk gemaakt, waarbij tevens speciale aandacht besteed is aan het voorkomen van een oude cultuurlaag. Over een oppervlak van minimaal 6 ha werd deze ook daadwerkelijk aangeboord, waarbij tevens vondsten en grondsporen zijn aangetroffen. Uit deze resultaten kan worden afgeleid dat één groot nederzettingsterrein uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd vrijwel ongestoord in de ondergrond verborgen ligt. De verspreiding van de bewoningsresten en -sporen komt grotendeels overeen met een hoger gelegen en nu nog in het landschap zichtbare geul- of kreekkrug.

Stichting RAAP

C. M. Soonius

Haarlem: Veerpolder (zie Middeleeuwen en later)

Herinrichting Bergen-Egmond-School In het kader van de planontwikkeling voor de herinrichting Bergen-Egmond-School heeft de Landinrichtingsdienst de ROB opdracht gegeven het gebied op archeologische waarden te inventariseren. Het eerste deel van de inventarisatie werd dit jaar uitgevoerd door de Stichting RAAP onder supervisie van de ROB (Soonius 1993b).

Het herinrichtingsgebied ligt in een langgerekte strook langs de oostrand van de duinen. Het wordt in het noorden begrensd door de Schoorlse Zeedijk. De zuidgrens ligt ter hoogte van Noord-Bakkum. Het Noordhollandsch Kanaal en de bebouwing van de gemeenten Heiloo en Alkmaar vormen de oostelijke begrenzing. De relatief laaggelegen klei-, klei-op-zand- en klei-op-veengronden zijn in gebruik als grasland. In de relatief hoog gelegen bin-

nenduinrand vindt op ruime schaal bloembollenteelt plaats. De laatste jaren is men overgegaan tot omzetting van graslanden in gronden die geschikt zijn voor de teelt van bloembollen. Dit heeft in ca 5 jaar geleid tot een toename van het areaal bollengrond met ca 50%. De vaak meters diep omgezette percelen hebben nu geen enkele archeologische waarde meer (Soonius 1993c).

Uit dit onderzoeksgebied waren reeds vele vindplaatsen bekend, waaronder zeven met een hoge wetenschappelijke waarde. Door de inventarisatie zijn daar nog eens 91 vindplaatsen aan toegevoegd. Het betreft meestal lokaties waar op het oppervlak aardewerkscherven zijn verzameld, daterend uit onder meer de Vroege IJzertijd, de Late IJzertijd/Romeinse Tijd en Late Middeleeuwen. Tevens werd een fragment van een vuurstenen sikkel gevonden. In enkele gevallen konden aanvullende waarnemingen worden gedaan tijdens de aanleg van een grote waterleiding. Ter hoogte van enkele lokaties van oppervlaktevondsten zijn onder duinzand begraven oude akkerlagen of grondsporen uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen geconstateerd.

In overleg met de Landinrichtingsdienst is besloten om 50 lokaties door middel van boringen nader op hun waarde te onderzoeken. Dit booronderzoek (fase 2) zal volgend jaar door de Stichting RAAP worden uitgevoerd.

Stichting RAAP

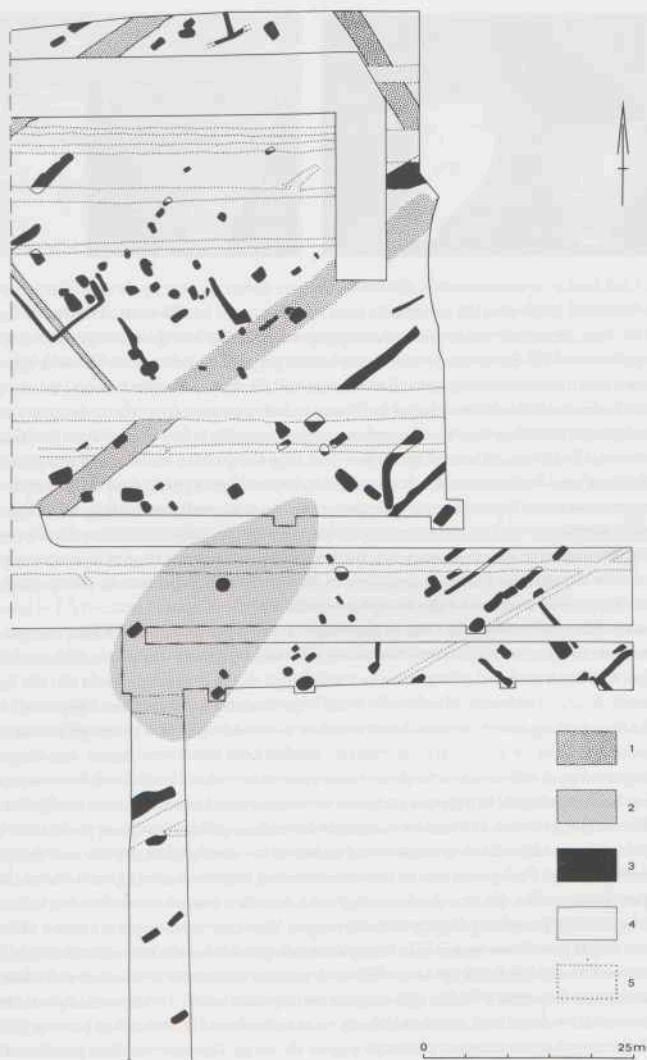
C.M. Soonius

Schagen: Witte Paal Het vorig jaar in het zuidelijke deel van het industrieterrein gestarte onderzoek van bewoningssporen uit de Romeinse Tijd werd door de AWN-werkgroep Schagen vervolgd.

Aan de zuidzijde van het wegcunet waarin het vorige jaar reeds een door brede en evenwijdig aan elkaar gelegen sloten verdeeld areaal land was ontdekt, werd een kleine opgravingsput gegraven ter controle van de stelling dat zich daar mogelijk resten van bewoning zouden bevinden (zie kroniek over 1992, p. 299 en afb. 12). Het greppelsysteem bleek zich daar echter gewoon voort te zetten.

Tijdens het bouwrijp maken van het zuidelijke deel van het industrieterrein werden in 1992 twee vlak bij elkaar gelegen nederzettingslokaties uit de Midden-Romeinse Tijd ontdekt. De zuidelijkste van de twee is, nadat leden van de AWN-werkgroep Schagen nog net enige waarnemingen en interessante vondsten konden doen, bewust door de gemeente vernietigd om plaats te maken voor een vijfverpartij. Van deze vondsten en waarnemingen is in de kroniek over 1992 reeds melding gemaakt. Dit jaar werd na beëindiging van de grondwerkzaamheden met een metaaldetector in verstoorde grond nog een concentratie 3e-eeuwse zilveren munten ontdekt. De samenstelling van de munten wijst erop dat ze op z'n vroegst aan het einde van de 3e eeuw in de grond zijn geraakt of verstopt. Ondanks de zeer slechte staat waarin de munten verkeerden, kon het Koninklijk Mint en Penningkabinet in Leiden nog een 50-tal ervan determineren. Met uitzondering van één denarius uit de regeringsperiode van Severus Alexander (221-235 AD), tevens de oudste munt, gaat het om antoniniani uit de regeringsperiode van Gordianus III (238-244 AD; 7x), de Philippi (244-249 AD; 5x), Trajanus Decius (249-251 AD; 2x), Trebonianus Gallus (251-253 AD; 3x), Valerianus I (253-260 AD; 2x), Gallienus (253-268 AD; 2x), Valerianus II caesar (253-255 AD; 1x) en Postumus (259-268 AD; 22x, sluitmunten).

Van de noordelijke vindplaats uit de Romeinse Tijd werd door de AWN-werkgroep Schagen een oppervlak van ca 6500 m² onderzocht (afb. 7). De bewoning heeft plaatsgevonden op veen dat als gevolg van ontwatering in de loop van de tijd volledig door oxidatie is verdwe-

Afb. 7. Schagen; Witte Paal. Opgravingsplattegrond. 1. greppels rond vierhoekig erf; 2. vermoedelijke huisplaats; 3. overige greppels en kuilen; 4. sporen dieper nog aanwezig; 5. (sub-)recente verstoringen. Tek. ROB.

Afb. 8. Schagen: Witte Paal. Handgevormd aardewerk uit de Romeinse Tijd. Foto AWN-werkgroep Schagen.

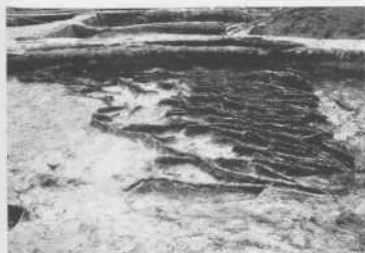

nen. Ook hier zijn voornamelijk slechts de diepste delen van greppels en kuilen voor onderzoek bewaard gebleven, de ondiepere zijn met het veen verdwenen. Hierdoor, maar ook doordat niet de gehele *sile* kon worden opgegraven, is het lastig de aangetroffen sporen te interpreteren. Wel kunnen een door een brede greppel begrensd, vierhoekig kavel in het noorden van het onderzochte gebied en een erf met de vermoedelijke lokatie van een gebouw (dat zich verraadt door een relatief kuiltloos gebied, asresten en verbrande leem) ten zuidwesten van dit rechthoekige kavel worden aangewezen. Over het opgegraven terrein ligt een groot aantal ronde en rechthoekige kuilen (los, in groepjes of in lineair verband georiënteerd op de noordwest-zuidoost en loodrecht daarop lopende greppels). Aan de oostzijde van het opgegraven terrein lopen diverse greppeltjes in noordoostelijke richting weg. Zij vormen mogelijk het begin van het systematisch verkavelde buitengebied van de nederzetting, waarvoor tijdens diverse waarnemingen in de omgeving vele aanwijzingen zijn verkregen. Een aantal zeer vondstrijke kuilen is gegraven in de directe nabijheid en aan weerszijden van de eerder genoemde vermoedelijke huisplaats (afb. 8).

Tussen het vierhoekige met een sloot omgeven kavel en de vermoedelijke huisplaats zijn enige opmerkelijke verschillen te constateren. Zo kan op grond van een in de noordoosthoek van het vierhoekige kavel gelegen reeks paalgaatjes worden verondersteld dat dit kavel ook nog eens door een hekwerk of palissade werd begrensd, terwijl indicaties voor zowel een dergelijke begrenzing als een omgrachting rond de vermoedelijke huisplaats geheel ontbreken. Daarnaast lijkt in de zuidwesthoek van het vierhoekige kavel een cluster van diepe kuilen met rijke inhoud aanwezig, terwijl de enige tijdens het onderzoek ontdekte waterput juist in deze hoek is gelegen. Op die plaats lijken de vondsten ook meer verrapt te zijn dan elders. Of hier nu sprake is van een aan de zuidelijke kavelsloot gelegen toegang tot het vierhoekige perceel of dat in deze hoek gewoon meer gelopen is vanwege het graven van de kuilen en het (herhaaldelijk?) deponeren van materiaal daarin, blijft vooralsnog onduidelijk. Niet uitsluitend functionele, maar ook chronologische factoren kunnen aan de verschillen tussen beide erven ten grondslag liggen. Aanwijzingen hiervoor vormen onder meer enkele, aan de noordzijde van de vermoedelijke huisplaats gelegen kuilen die door de zuidelijke begrenzingsloot van het vierhoekige kavel lijken te worden oversneden. In deze gedachte zou de vermoedelijke huisplaats ouder zijn dan het vierhoekige kavel. De uitwerking van de onderzoeksresultaten dient hier meer inzicht in te verschaffen. De bewoning kan op grond van het Romeinse import-aardewerk voorlopig in de 2e en 3e eeuw worden gedateerd.

Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een omvangrijke subsidie van de provincie Noord-Holland.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Schagen* (F. Diederik)

Afb. 9. Velsen: Velsbroekpolder B6. Een gedeelte van een langbed uit fase 4. Foto IPP.

Velsen: Velsbroek, site B6 Het in 1991 in de Velsbroek (plandeel B6) aangevangen onderzoek naar een offerplaats werd dit jaar met een laatste opgravingscampagne van 4,5 maand afgesloten (Bosman & Bosman 1992; Bosman & Therkorn 1993). De laatste campagne had tot doel op een aantal van de in de voorgaande jaren gerezen vragen – met name omtrent het gebruik en de datering van de lokatie – een antwoord te geven. Ondanks de zeer complexe stratigrafie en het gebrek aan een referentiekader voor dit soort vindplaatsen zijn de onderzoekers in deze opzet geslaagd. De vindplaats is voor Noord-Holland uniek in zijn aard en conserveringsomstandigheden. De lokatie is gelegen in een voormalig duinlandschap dat later door verdrinking in een veenmoeras is veranderd. Dit veenmoeras is onder meer als offerplaats in gebruik geweest. De complexe stratigrafie van de vindplaats is het gevolg van diverse stuifzandfasen en het afwisselend voorkomen van open water waarin de vondsten gedeponereerd zijn.

In totaal is 1,5 hectare van de vindplaats onderzocht. Op grond van de belangrijkste sporen en voorwerpen is het gebruik van de *site* voorlopig in acht periodes te scheiden vanaf de Bronstijd tot en met de Nieuwe Tijd, die hieronder achtereenvolgens besproken worden.

1. In de (Vroege) Bronstijd werd er incidenteel gebruik gemaakt van een duin. De duinvorming heeft plaatsgevonden op Calais IV-afzettingen. Tegen de helling van het duin zijn brandplekken met concentraties houtskool aangetroffen.
2. De depressie in de Calais IV-afzettingen werd tijdens de Duinkerke 0-transgressieperiode gedeeltelijk met klei opgevuld. De constante vorming van gyttja (op een moerasbodem) wijst erop dat er in deze periode sprake was van open water. Al in de Vroege IJzertijd (datering gebaseerd op stratigrafisch- en dendro-chronologisch onderzoek) werden in de depressie meer dan 20 grote balken in groepen van drie of vier gedeponereerd. De balken zijn secundair gebruikt bouwhout en allemaal eenzijdig aangepunt. Ze zullen oorspronkelijk gebruikt zijn in een gebintconstructie van een boerderij. Hier echter liggen de clusters hout in een lineair verband, tezamen twee afzonderlijke assen vormend.
3. Na verdere accumulatie van gyttja tot over deze balken heen, werd dezelfde lokatie in een latere periode wederom met lineaire patronen gemarkeerd. Dit keer gebeurde dat met deposities van jeneverbastakken die ontgaan waren van bast, bladeren en bessen. Deze lineaire deposities bleken soms een lengte van ca 45 meter te hebben. De liggende takken zijn in de moerasbodem vastgezet met staken, wederom van jeneverbes. Ook in deze periode is er sprake van twee verschillend georiënteerde assen.

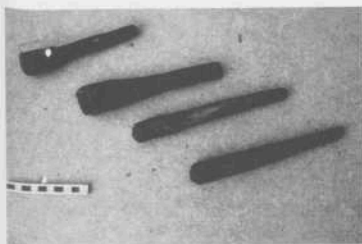

Afb. 11. Velsen: Velsbroekpolder B6. Wal waartussen het witte opvulzand is verwijderd (fase 5). Foto IPP.

Afb. 10. Velsen: Velsbroekpolder B6. Overzicht van de slingerende wal uit fase 5. Foto IPP.

4. De verdere ontwikkeling van de moerasbodem werd uiteindelijk gevolgd door een verlandingsfase. De depressie werd in deze verlandingsfase gemarkeerd door een groot, wederom lineair, spoor dat wellicht het best te omschrijven valt als een 'monument'. Het gaat om een 'langbed' dat op de uitgedroogde moerasbodem is aangelegd (afb. 9). Het monument bestaat uit twee parallel lopende greppels van ca 1 m diep en 103 m lang. De uit beide greppels afkomstige grond is gebruikt om de 7 tot 8 m brede ruimte tussen de greppels op te hogen. De aldus verkregen ophoging werd nog eens verder verhoogd door – vooral eiken – takken, op hun beurt weer afgedekt door gestoken plaggen. De totale (teruggevonden) hoogte bedraagt uiteindelijk zo'n 55 cm. Het monument werd aan het noordoostelijke einde gemarkeerd door een groep van drie eikhouten palen. Met het monument zijn ondermeer deposities geassocieerd van honde- en paardeschedelfragmenten, een menselijk dijbeen, potten en verschillende voorwerpen van gewei en metaal (waaronder een speerpunt).
5. In een latere fase werden onder andere twee menselijke dijbenen gedeponerd. Het gebied was toen weer een open water dat door natuurlijke processen geleidelijk met zand is opgevuld. Deze lagen bedekken het langbed. In een drogere periode in de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd is, ondanks dat het monument uit de vorige fase niet meer zichtbaar was, min of meer op dezelfde plaats en met dezelfde oriëntatie opnieuw een monument ingericht, dit keer in de vorm van wallen.

De wallen zijn diverse keren vervangen. De laatste uit deze reeks had een lengte van minstens 120 m. Het noordwestelijk einde hiervan verdwijnt onder de provinciale weg,

Afb. 12. Velsen: Velsbroekpolder B6. Enkele houten pennen. Deposities uit fase 6. Foto IPP.

die langs de opgraving loopt. Het zuidoostelijke einde is verstoord door latere erosie. Dit monument bestaat uit twee aparte zandwallen, die zijn bedekt met gestoken plaggen en grasmatjes. De ruimte tussen de wallen is opgevuld met schoon wit zand (afb. 10). Het geheel vormt een door het landschap slingerend wallichaam. De totale breedte van het wallichaam is ca 1,5 m (afb. 11). Een aantal deposities, voornamelijk metaalvondsten, aan het zuidoostelijke einde van het wallichaam is eventueel gelijktijdig met dit monument. Deze vondsten kunnen de grens markeren met het open water in deze periode. Ze bestaan ondermeer uit bronzen knopen, bronzen riembeslag, fibulae en een menselijk dijbeen.

6. Het verband tussen het water en het aangrenzende veenlandschap kon door een verstoring door een grote moderne sloot niet onderzocht worden. In het veengebied ligt een waterweg waarvan het onduidelijk is of deze gegraven dan wel natuurlijk gevormd is en die gedurende de Late IJzertijd en Romeinse Tijd opgevuld werd met zand en gyttja. Het zuidoostelijke einde van de waterweg kon niet onderzocht worden vanwege nieuwbouw. De waterloop is NW-ZO georiënteerd. Vanaf het verlande veenoppervlak werden uit noordoostelijke richting voorwerpen in het water geworpen gedurende een periode tussen de Late IJzertijd en de derde eeuw na Christus. De metaalvondsten, die voor Noord-Holland in bijzonder grote getale aangetroffen zijn, zijn al eerder kort beschreven (Bosman & Bosman 1992; Bosman & Therkorn 1993). Andere deposities bestaan voornamelijk uit sporen van jeneverbestakken en houten pennen (afb. 12). Gelijktijdig met deze deposities in het water vinden we een aantal kuilen op de noordoostelijke oever van de waterweg. Het volstaat hier om te zeggen dat de kuilen gegroepeerd waren volgens de configuratie van het sterrenbeeld 'Paard' (Pegasus), met vergelijkbare oriëntatie en schaal als vastgesteld is bij andere opgravingen in Noord-Holland (Therkorn in voorbereiding; cf. Offenbergh 1994). De in de kuilen aangetroffen, meest karakteristieke vondsten zijn recht-opstaande palen, een grote hoeveelheid houten pennen, af en toe een sporadische metaalvondst en wat botmateriaal (voornamelijk paardebotten). Dit gebied werd in de Middeleeuwen wederom aangegeven (zie ook gebruiksfase 8).
7. Ten noordwesten van dit gebied zijn sporen van agrarische activiteiten aangetroffen in de vorm van kleine tuinperceeltjes en karresporen. Ook hier vinden we weer lineaire patronen van kuilen (eng. *pit alignment*) en plaggenwallen in greppels.
8. De Middeleeuwen en Nieuwe Tijd worden voornamelijk vertegenwoordigd door percelelingssystemen, karresporen en (twee) waterputten. Daarnaast zijn er ook kuilen, ondermeer één met een runderbegraafing, één met een paardebegraafing, drie met staande walviskaken en één met hoefijzers. De lokatie van het sterrenbeeld 'Paard' uit de Prehistorie

(fase 6) wordt ook in deze fase aangegeven, en wel met een heuvel van 10 m in diameter. Deze heuvel is vervaardigd van zand en plaggen. Een vijftal hoefijzers lag min of meer rondom de voet van de heuvel gegroepeerd, terwijl een schouderblad van een paard in het midden van de heuvel is gelegen.

De voor Noordhollandse begrippen unieke vindplaats moet worden geïnterpreteerd als een offerplaats, die minstens vanaf de Vroege IJzertijd tot in de Middeleeuwen in gebruik was. Bijzonder is met name de aanwijzingen die verkregen zijn omtrent de continuïteit in rituele tradities onafhankelijk van veranderingen in het landschap en ondanks de kerstening van de kuststreek in de Middeleeuwen.

Het onderzoek in de Velservoerpolder wordt uitgevoerd in het kader van het Oer-IJ-estuarium-project, met financiële steun van de provincie Noord-Holland en de gemeente Velsen.

IPP Amsterdam

L. L. Therkorn, J.F.S. Oversteegen

Zaanstad: Assendelft-Communicatieweg Inspectie door de AWN-Zaanstreek van de taluds van de sloot langs de Communicatieweg wees uit dat de woonlagen van de reeds bekende vindplaatsen Assendelft 69 en 70 door zware regen waren blootgespoeld. Over een lengte van ca 50 m konden opnieuw talloze aardewerkscherven uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd worden verzameld. Tevens werden aardewerkfragmenten uit de Late Middeleeuwen (kogelpot en Pingsdorf) aangetroffen.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-Afdeling Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Assendelft-Zuiderpolder AWN-Zaanstreek startte een veldverkenning in het ten zuiden van de Genieweg gelegen deel van de Zuiderpolder te Assendelft. Diverse concentraties handgevormd aardewerk uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd werden langs de zuidzijde van het Vliet gelokaliseerd in een gebied waar nog geen vondsten uit deze periode bekend waren. Vermoedelijk gaat het om minstens één woonplaats. Het onderzoek zal komend jaar worden voortgezet.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-Afdeling Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Krommeniedijk Even ten zuiden van de Krommeniedijk te Zaanstad werden door de AWN-afdeling Zaanstreek langs een sloot in uitgebaggerde grond fragmenten handgevormd aardewerk ontdekt. Datering: Romeinse Tijd.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-Afdeling Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Middeleeuwen en later

Akerssloot: Kerkklaan In verband met uitbreidingsplannen voor de RK-begraafplaats aan de Kerkklaan voerde de AWN-Afdeling Zaanstreek en Omstreken een opgraving uit naar de resten van een schuurkerk. Het bouwwerk zou tussen 1633 en 1868 in gebruik zijn geweest als schuilkerk. Van het gebouw resteerden nog slechts een ca 12 m lange, uit 14 lagen baksteen bestaande muur en een ca 3 m lange fundering van een kleinere aanbouw. Ook werd evenwijdig lopend aan de lange muur een vermoedelijke bestrating blootgelegd.

Bron: *Grondspoor 110* (maart 1994) 7 (E.J. Helderman)

Afb. 13. Akersloot: Stierop. Potje van witbakkende klei, ca 5 cm hoog. Datering waarschijnlijk 13e eeuw. Tek. en foto ROB.

Akersloot: Stierop (afb. 13) Door interventie van de regionaal conservator van de Stichting Musea Waterland e.o. werd de vondst van een klein, vermoedelijk 13e-eeuws potje bekend. Het potje is op een (langzaam draaiende) draaischijf vervaardigd uit witbakkende klei in een kogelpot-achtige techniek. Opmerkelijk zijn de platte bodem en een stevig oor waarin twee gaatjes naast elkaar zijn gestoken. De geringe slijtage aan de onderzijde van het voorwerp, het vrij zware oor en het kleine formaat (slechts ca 7 cm hoog) kunnen erop wijzen dat het geen normale gebruiksfunctie heeft gehad. Gedacht kan worden aan een of andere functie (hangend?) in de huisnijverheid (mondelinge mededeling M. Bartels, ROB). Waarschijnlijk is het voorwerp een regionaal produkt. Het potje is gevonden door mevrouw Ballintijn-van Kampen uit Purmerend op de kant van een juist geschoonde sloot.

Bron: F.D. Doornberg (Regionaal Conservator Waterland e.o)

Alkmaar: centrum De gemeentelijke archeoloog en de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten (SBAB) deden op een groot aantal lokaties waarnemingen en opgravingen. Slechts enkele van deze onderzoeken worden hier vermeld.

Achterdam 16. In het pand werd een sleuf gegraven om de bodemopbouw te bestuderen in het intrigerende stuk stadsuitbreiding Dijk-Voordam-Zijdam-Achterdam. Zoals de straatnamen al aangeven moeten zich hier waterwerken hebben bevonden die verband houden met de uitmonding van de Rekere in het toenmalige Voormeer. In 1970 en 1975 werden door E.H.P. Cordfunke aan de Voordam en Dijk al resten gevonden van respectievelijk beschoeiingen en een dijk, aangelegd in de tweede helft van de 13e eeuw en opgehoogd in de 14e eeuw. De beschoeiing van de Voordam is waarschijnlijk gemaakt bij het afschotten van het gebied tijdens de aanplemping met grond.

Het onderzoek aan de Achterdam leverde een soortgelijk beeld op langs de andere zijde van het huizenblok. Op ca 15 m ten westen van de straat werd een N-Z lopende beschoeiing gevonden, bestaande uit ingeslagen zware, vierkante palen waarlangs horizontale planken waren gespijkerd. Een soortgelijke beschoeiing was enkele jaren eerder op gelijke afstand van de straat waargenomen bij de restauratie van het pand Achterdam 10.

Wellicht is het gehele blok in één keer aangelegd en liep de beschoeiing langs de hele Achterdam door. Net als bij de Voordam was de beschoeiing enigszins weggedrukt door het gewicht van latere ophogingen. Vermoedelijk heeft men het gebied eerst rondom bedijkt (met beschoeiingen) en vervolgens het grote binnenvak volgestort met zand, klei en mest.

De oever van het Voormeer werd daarna voorzien van een gemetselde kade. Later volgden

Afb. 14. Alkmaar: Langestraat 115-117. Overzichtsfoto van de opgravingen, gezien in de richting van de Langestraat. Op de achtergrond is een grote 15e-eeuwse kelder te zien, op de voorgrond bakstenen funderingen, een kleivloer en een centrale haardplaats van een vroeg-14e-eeuws huis. Foto gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie.

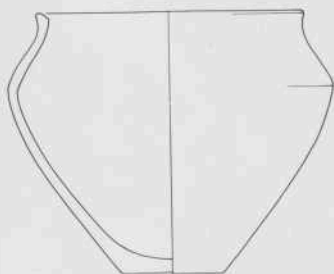
verdere landaanwinningen van het oostelijke stadsdeel en werd het grachtje Kooltuin uitgespaard. Omstreeks 1400 is deze gracht versmald en zijn de huizen langs de oostzijde van de Achterdam gebouwd.

Fnidsen 81. Bij de restauratie van het pakhuis werden in het achtergedeelte van het pand resten van vermoedelijk een mousterij uit het midden van de 17e eeuw onderzocht bestaande uit onder meer beroete funderingen, een baksteenvloer, een gemetselde bak en waterkelders. Op het terrein werden tevens twee beerputten opgegraven met vondstmateriaal uit de periode 15e tot 17e eeuw.

Langestraat 103. Bij de verbouwing van het winkelpand kon een gedeelte van de inhoud van een minstens 4 m diepe, van twee stortkokers voorziene beerput worden geborgen. Het verzamelde vondstmateriaal gaat terug tot in de 14e eeuw.

Langestraat 113 en 115/117. Voorafgaande aan de herbouw van enkele door brand verwoeste historische panden werd opnieuw een opgraving in de Langestraat uitgevoerd. In tegenstelling tot eerder onderzoek in deze straat was er dit keer voldoende tijd om het gehele bewoningspakket te bestuderen. Bovendien kon er aandacht worden besteed aan de bouwhistorische ontwikkeling van de panden. Tegenover leverden deze onderzoeken een goed beeld van de opeenvolgende bewoningsfasen op (afb. 14).

De bewoning neemt op deze plek een aanvang in de 12e eeuw. Hiervan restten nog slechts enige delen van een huisvloer van aangestampde klei en een afvalkuil waaruit onder meer een zeldzame, grote rieten mand is geborgen. Aan de straatzijde vindt vervolgens in de 13e eeuw ophoging van het terrein plaats, waarop diverse achtereenvolgende houten huizen worden gebouwd. Van deze huizen zijn kleivloeren teruggevonden met in het midden een haardplaats.

Afb. 16. Alkmaar: Langestraat 115-117. Tijdens het onderzoek van het achterterrein werd in een tweetal door een veenlaagje gegraven, ronde kuilen aardewerk uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd aangetroffen. Schaal 1:4. Tek. gemeente Alkmaar (J. Dijkstra).

Afb. 15. Alkmaar: Langestraat 115-117. IJsglasbeker versierd met braam- en leeuweprozetten. Dit glas was, gevuld met fragmenten van bijna 100 glazen, in een beerkelder geworpen. Hoogte ca 36 cm. Datering midden 17e eeuw. Foto T. Haartsen.

In de eerste helft van de 14e eeuw is het terrein gesplitst in beide nu nog bestaande percelen en verschijnen de eerste bakstenen funderingen. Deze zijn aanvankelijk zo smal en ondiep dat verondersteld mag worden dat de bovenbouw nog steeds uit hout bestond. Uit deze periode dateert een bij pand nr 113 gelegen rechthoekig achterhuis dat voorzien was van een kleivloer met in het midden een met bakstenen beklede stookplaats.

In de loop van de 14e eeuw is het huis op perceel nr 115 geheel in baksteen herbouwd. Aan weerszijden van en tegen de scheidingsmuur tussen voor- en achterkamer lagen haarden die een gezamenlijke schoorsteen zullen hebben gehad. Bij de betegelde stookplaatsen zijn aspotten ingegraven.

Het vlak voor de sloop van de ruïnes uitgevoerde bouwhistorische onderzoek leverde ook een aantal verrassende gegevens op. Zo bleek het voorhuis van pand nr 113 terug te gaan tot in de 16e eeuw en te zijn gelegen boven een uit ca 1500 daterende kelder.

De kelder was oorspronkelijk voorzien van gewelven die gedragen werden door een pilaar en een zuil met gotische twaalfzijdige natuurstenen sokkel. De top van het gewelf bevond zich zo'n halve meter boven het straatniveau, zodat destijds het voorhuis boven de kelder slechts via een trap kon worden betreden. Het huis is in de 17e eeuw voorzien van een tweede verdieping en een nieuw achterhuis. Achter de 18e-eeuwse klokgevel van pand nr 115/117 bleek een diep 17e-eeuws pand schuil te gaan.

Er zijn ook nog diverse andere muurresten behorende tot latere bouwfases van de panden aangetroffen: een grote kelder uit ca 1500 gelegen onder het voorhuis van pand nr 113 en

Afb. 17. Alkmaar: Lindegracht. Overzichtsfoto van de opgravingen. In het midden wordt een 15e-eeuwse afvalkuil onderzocht. Rechts een 17e-eeuwse broodoven. Foto gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie.

zeven beerputten uit de periode 15e tot 18e eeuw. Een opmerkelijke vondst in één van deze beerputten vormde een grote partij glaswerk uit de periode 1625-1650. Onder de maar liefst 42 vrijwel complete glazen en nog evenzovele incomplete stukken bevindt zich een ruim 36 cm hoge, met braam- en leeuwepop-appliqués en goudfolie versierde beker van 'ijsglas' (afb. 15).

Op deze lokatie zijn tevens enige onduidelijke sporen van bewoning uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd aangetroffen (afb. 16).

Lindegracht. In verband met de bouw van appartementen-complex 'de Linden' werd op de plaats van de voormalige schouwburg 'het Gulden Vlies' een onderzoek verricht. De lokatie ligt juist ten noorden van de Middeleeuwse stadsvesten waarvoor de Lindegracht als vestgracht werd gegraven. Op de oudste kaart waarop het onderzoeksgebied is afgebeeld, gemaakt in ca 1561 door Jacob van Deventer, is de lokatie nog onbebouwd. Het gebied lijkt het achterterrein te zijn geweest van de bebouwing aan de Koorstraat. Later in de 16e eeuw volgde een stadsuitbreiding in zuidelijke richting waarbij de vestingwal aan de noordzijde van de Lindegracht werd geslecht om plaats te maken voor huizen. De bouw van deze huizen werd voor 1597 voltooid. Tot 1820 stonden hier woonhuizen, daarna blijken alle gebouwen binnen het opgegraven terrein in gebruik te zijn als stallen tot de bouw van de schouwburg in 1923. Van de bewoning en bebouwing vanaf het einde van de 16e eeuw zijn slechts de diepste sporen teruggevonden, zoals keldertjes, waterputten en -kelders, een grote stal en een vrijwel intacte 17e-eeuwse koepelvormige broodoven (afb. 17).

Bewoningssporen van vóór de 16e-eeuwse stadsuitbreiding in zuidelijke richting dateren uit de periode 12e-14e eeuw. Het gaat om verschillende noord-zuid lopende en halverwege het terrein in de richting van de Koorstraat afbuigende greppels (afb. 18), en enkele waterputten van gestapelde tonnen. De opeenvolgende greppels markeren vermoedelijk de hoek van een (boeren)erf waarvan het centrum meer in de richting van de Koorstraat heeft gelegen.

Afb. 19. Alkmaar: Lindegracht. Een waterput met plaggenwand uit de Romeinse Tijd. De put is door een duinzand- en een veenlaag heengegraven. Foto gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie.

Afb. 18. Alkmaar: Lindegracht. Perceelsgrepels van een 12e/13e-eeuws (boeren-)erf. De perceelsgrens bevindt zich nu nog steeds op deze plaats. In het begin van de 14e eeuw werd de stadsmuur precies om dit erf heen aangelegd. Foto gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie.

Tussen deze Laat-Middeleeuwse sporen zijn nog vier met plaggen beklede waterputten uit de Romeinse Tijd ontdekt (afb. 19). Omdat van de waterputten slechts de onderste 20 cm resteerden, wordt verondersteld dat het oppervlak uit de Romeinse Tijd veel hoger heeft gelegen maar als gevolg van natuurlijke processen en/of menselijk handelen voor de 12e eeuw moet zijn verdwenen.

Bron: *Alkmaars Bodemnieuws*, 1993 (nr 6-2) en 1994 (nr 7-1) (P. Bitter en J. Dijkstra)

Amsterdam-Buitenveldert AWN-afdeling Amsterdam en Omstreken rondde het onderzoek af dat twee jaar geleden was begonnen naar de funderingen van de voormalige, aan de Amstel gelegen uitspanning Het Kalfje. Dit jaar werden er geen belangrijke nieuwe gegevens verzameld. Voor een uitvoeriger beschrijving zie de *Archeologische kroniek* over 1992.

Bron: *Het Profiel* (maart 1994) 5.

Beverwijk: Overboschpark E.J. Roefstra uit Beverwijk verzamelde op een geploegde akker in het Overboschpark een kleine concentratie Laat-Middeleeuwse aardewerkscherven (Pingsdorf, Siegburg-steengoed).

Diemen: Oud-Diemen Na de sloop van een stal op het perceel Ouddiemerlaan 543 werd hier door leden van de AWN-afdeling Amsterdam en Omstreken een opgraving uitgevoerd. Het terrein werd door middel van twee putten onderzocht, die tot op het vaste veen reikten. Op het veen werd een vondstloze ophogingslaag van klei vastgesteld met daarop verschillende bewoningslagen waarvan de twee oudste op grond van aardewerkvondsten gedateerd kunnen worden in de tweede helft van de 12e eeuw. Diverse palen (waarvan een gefundeerd

op stro), vlechtwerk en andere houtconstructies kunnen afkomstig zijn van 12e-eeuwse bebouwing, maar door het geringe oppervlak was geen plattegrond (of een gedeelte daarvan) herkenbaar. Andere interessante vondsten uit deze lagen zijn: een houten krukje, een houten lepel, een houten speelschijfje, een houten bakje gemaakt van 9 duigen en vier essehouten borden of schalen waarvan een exemplaar is voorzien van een huismerk, een gedeelte van een houten wagenas, een tinnen ringetje, een dolkmes en een glazen kraal.

Bron: *Het Profiel* (maart 1994) 9 (R. Tousain) en 10-11 (R. Wiggers)

Egmond: Egmond-Binnen Tijdens de aanleg van een grote watertransportleiding tussen Bergen en Egmond door het Provinciale Waterleidingbedrijf Noord-Holland, verrichtten leden van de Archeologische Werkgroep Limmen archeologische waarnemingen in de leidingsleuf. Ze werden uitgevoerd even ten westen van de Herenweg in Egmond-Binnen. In de profielwanden waren over enkele honderden meters afstand diverse humeuze cultuurlagen zichtbaar, die op grond van het verzamelde aardewerk in de Late IJzertijd/Romeinse Tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen kunnen worden gedateerd. De oude oppervlakken, die van elkaar gescheiden zijn door stuifzandlagen, duiken in zuidelijke richting weg. De oudste lagen liggen op een diepte van ca 3 m beneden het maaiveld (ca 0-0,5 m +NAP). Ze vertonen in de top mogelijke sporen van akkerbewerking met een keerploeg, en aan de onderzijde sporen van greppeltjes. In de Vroeg-Middeleeuwse lagen, die zich ca 0,5-1 m (ca 1-1,5 m +NAP) boven de akkerlagen uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd bevinden, zijn fragmenten Karolingisch aardewerk, verbrande leem en andere resten bij elkaar aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het hier om resten van een nederzetting.

Lokaal komt boven deze Vroeg-Middeleeuwse lagen nog een jonger oppervlak voor (ca 2 m +NAP), waarin ook weer keerploegsporen zijn herkend. Een fragment Pingsdorf-aardewerk dateert de akker in de Late Middeleeuwen.

Bron: M. van Raaij

Enkhuizen: centrum De Archeologische Werkgroep Enkhuizen verrichtte waarnemingen aan één van de torens – bekend als 'de toren van Pieter Groes' – die tussen 1530 en 1545 aan het Waaiyat als onderdeel van de stadsverdediging moet zijn gebouwd. De toren en de stadsmuur zijn hier nog tot zo'n twee meter boven de fundering bewaard gebleven. De waarnemingen leverden informatie op over de opbouw van de fundering en een geschutsgat.

De toren, opgemetseld uit baksteen aan de buitenzijde bekleed met platen Bentemer zandsteen, bleek te worden gedragen door een constructie van spaarbogen rustend op vijf baksteenlagen, die op hun beurt weer gelegen zijn op een door houten palen ondersteunde balk. Ongeveer 50 cm boven de vloer van de toren en ca 2 m boven het huidige polderpeil bevindt zich een naar buiten toe breder wordend geschutsgat. Vanuit 'de toren van Pieter Groes' en de nabij gesitueerde toren 'De Drommedaris' kon de polder tussen de Westfriese Omringdijk en de stadsmuur met geschut worden bestreken.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Enkhuizen 1993* (J.W. Loots)

Haarlem: centrum De gemeentelijke afdeling Archeologie en AWN-werkgroep Haarlem deden op vele plaatsen opgravingen en waarnemingen. De belangrijkste onderzoeken worden hier vermeld.

Bakenessergracht 70. Op de binnenplaats van het pand werden voorafgaande aan de restauratie twee beerputten, een afvoergotenstelsel en enkele funderingsresten onderzocht.

Afb. 20. Haarlem: Veerpolder. Opgravingsvlak met eergetouwkrassen uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd, aangetroffen op de strandwal van Spaarnwoude. Foto afdeling Archeologie Haarlem.

Schoterstingel. Tijdens rioolwerkzaamheden werd de voormalige begraafplaats van het pesthuis aangesneden. Een aantal menselijke skeletresten is voor nadere studie verzameld.

Kleverlaan. Het onderzoek in de ruïne van Huis ter Kleef werd ook dit jaar weer voortgezet. Het werk heeft zich geconcentreerd op de voormalige gracht ten zuiden en ten noorden van de hoofdburcht. Het voor onderzoek beschikbare deel van de gracht werd in vakken van 1 m² stratigrafisch opgegraven, bemonsterd voor botanisch onderzoek en gezeefd (ca 30 liter fijn, de rest grover) op vondsten.

Met de gebruikte methode werden op diverse plaatsen in de voormalige gracht vondstconcentraties vastgesteld, die zich met name bevonden ter hoogte van latrinekokers en vensters in de kasteelmuren. Het uit de gracht verzamelde materiaal is over het algemeen niet ouder dan de 14e eeuw.

Onderzoek van het restant van een afvalraag op de binnenplaats maakte het mogelijk de bouw van de woontoren op z'n laatst in de eerste helft van de 13e eeuw te dateren.

Onder auspiciën van de AWN werd door de NJBG het onderzoek in de voorburch voortgezet. Er werden opnieuw enige funderingsresten vrijgelegd, waarmee de plattegrond van de voorhof verder kon worden ingevuld.

In een profiel ten zuiden van de woontoren werden bovendien twee Prehistorische lagen aangetroffen, waarin eergetouwkrassen werden herkend. Ook werd een vuurstenen schrabber uit een van de lagen verzameld.

Klokhuisplein. Op het voormalige binnenterreintje van het Enschedé-complex werd een waarneming uitgevoerd waarbij in een kuil, boven een fundering, menselijk skeletmateriaal werd gevonden.

Magdalenastraat 18. Bij een opgraving op het achterterrein en het belendende perceel werden vijf beerputten, een keldertje, diverse funderingen, het plaveisel van twee straatjes en een drietal kindergraven, naast een groot aantal losse menselijke botten, blootgelegd en onderzocht. Ook werd een oud oppervlak aangetroffen waaruit enige met organisch materiaal gemagerde scherfjes uit de Late IJzertijd of de Romeinse Tijd zijn verzameld.

Doel van het onderzoek was het vaststellen van de lokatie van de bij het Witte Herenklooster (Orde van de Premonstratenzers) behorende kapel. De aangetroffen archeologische resten deden vermoeden dat deze kapel niet ter hoogte van de opgravingslokatie kan hebben gestaan. Dit vermoeden werd bevestigd door nadien uitgevoerd historisch onderzoek waaruit bleek dat de gezochte kapel op de hoek Magdalenastraat-Witte Herenstraat heeft gestaan.

Bron: *Archeologische kroniek Haarlem 1993 en Jaarverslag AWN-werkgroep Haarlem e.o. 1993* (J.M. Poldermans en A.M. Numan).

Haarlem: Veerpolder Het recreatieschap Spaarnwoude ving dit jaar aan met de herinrichting van het ten noorden van de Oude Weg gelegen deel van de Veerpolder. Het werk bestaat uit het uitgraven van sloten en het aanleggen van een ca 8 ha grote surfplas. Omdat gevreesd werd dat bewoningssporen uit diverse perioden van de Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen door de grondwerkzaamheden zouden worden verstoord, werd besloten het werk vanuit de gemeentelijke archeologische dienst permanent te begeleiden. Deze verwachting bleek gerechtvaardigd: haardplaatsen uit het Laat-Neolithicum, akkers met eerge-touwkrassen uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd op de strandwal van Spaarnwoude (afb. 20), bewoningssporen uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen zijn inmiddels aangetroffen. De begeleiding zal in 1994 worden voortgezet. In de *Archeologische kroniek* over dat jaar zal hiervan integraal verslag worden gedaan.

In het ten zuiden van de Oude Weg gelegen deel van de Veerpolder werd door de AWN-werkgroep Haarlem de aanvullende veldverkenning voortgezet. Opnieuw werden enkele concentraties 12e/13e-eeuws aardewerk geregistreerd. Vermoedelijk gaat het om woonplaatsen.

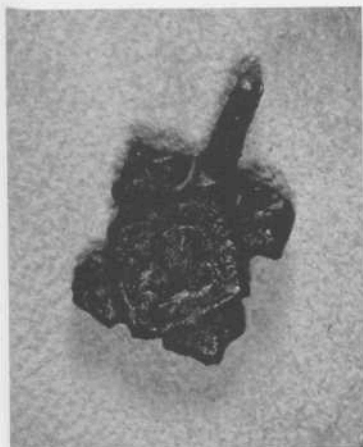
Bron: *Archeologische kroniek Haarlem 1993 en Jaarverslag AWN-Haarlem 1993* (W. Bosman, J.M. Poldermans en A.M. Numan)

Heemskerk: St.-Laurentiuskerk Ten behoeve van nieuwbouw werd op de geruimde begraafplaats van de St.-Laurentiuskerk een bouwput gegraven. De mogelijkheden tot onderzoek van de in de 17e eeuw op deze lokatie gelegen r.k.-schuilkerk waren zeer beperkt. Van de funderingen waren slechts enkele stukken in de ondergrond bewaard gebleven, waarvan een aantal zich gedeeltelijk onder de bestaande kerkhofmuur bleek te bevinden. Een plattegrond van het gebouw kon echter niet worden gereconstrueerd.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegmans)

Heemskerk: De Vlotter Leden van de AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk lokaliseerden door middel van prikpennen het in de vorige eeuw gesloopte huis De Vlotter. Van het huis werd een 13 m lange en 75 cm hoge muur, gefundeerd op 3 cm dikke planken in het talud van een droge sloot aangetroffen. Het onderzoek zal na vergunning van het Provinciale Waterleidingbedrijf Noord-Holland worden voortgezet.

Bron: *Jaarverslag 1993 AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegmans)

Afb. 21. Limmen: Westerszij. Een boekbeslagje of hangertje uit de Late Middeleeuwen, lengte ca 3 cm. Foto ROB.

Hoorn: centrum Door M. van der Harst uit Zwaag werd een van een lood-tin legering vervaardigd insigne gemeld. Afgebeeld is een haan die een hen treedt. Het werd in 1990 gevonden na afloop van het archeologisch onderzoek op de hoek van het West en de Kleine Havensteeg (Walle-van der Woude 1991). Datering: ca 1375-1425.

M. van der Harst meldde tevens een fragment van een vermoedelijk 14e/15e-eeuws insigne met het mirakel van Amsterdam. Het insigne is vervaardigd van een lood-tin legering. Het werd reeds in 1988 gevonden op een bouwterrein op de hoek van de Westerdijk en de Kuil.

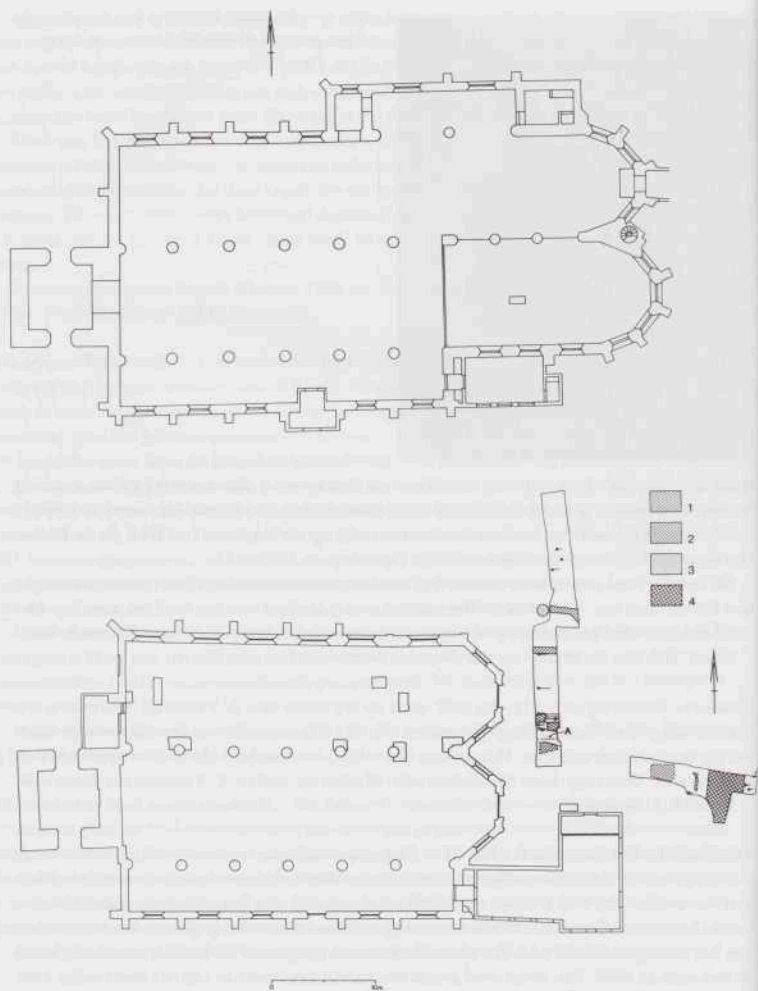
Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Limmen: Westerszij (afb. 21) In 1992 werd op een akker aan de Westerszij te Limmen een gotisch hangertje of boekbeslagje gevonden. Op elke schuine zijde van het ruitvormige voorwerpje bevindt zich een lelie. Het uit een klaverblad bestaand middenveld is opgevuld met rode emaille. Datering: Late Middeleeuwen. Melder en vinder: E. Bastiaan uit Beverwijk.

Bron: E.J. Roefstra

Medemblik: Bonifatiuskerk (afb. 22) Het onderzoek was een voortzetting van de vorig jaar uitgevoerde oudheidkundige waarnemingen. Was eerder het interieur van de huidige kerk het onderwerp (zie kroniek over 1992), in het kader van bouwplannen van de Nederlands Hervormde Gemeente konden nu twee proefsleuven worden gegraven aan de oostzijde van het huidige dubbele koor dat ontstond na een ingrijpende verkorting van de kerk aan de oostzijde in 1860. Eén sleuf werd getrokken vanuit het centrum van het voormalige koor in noordelijke richting tot op de voormalige begraafplaats, de andere vanuit het voormalige koor in min of meer oostelijke richting tot aan de begrenzing van het huidige kerkerrein. Het onderzoek had een tweeledig doel: het vaststellen van de aanwezigheid van eventuele resten van de directe voorganger van de huidige kerk en het bepalen van de bedreiging van deze resten door de bouwplannen.

Naast enkele recentere verstoringen, de uitbraaksleuven van de funderingen van het voor-

Afb. 22. Medemblik: Bonifatiuskerk. Plattegronden van de kerk. Boven: globale opmeting vlak voor de sloop in 1860. Onder: recente exacte opmeting van kerk met verkort koor en beide proefsleuven. 1. funderingsresten van de 12e-eeuwse kerk; 2. funderingsresten van het voormalige koor van de laatgotische kerk; 3. zinkput; 4. waterkelder; A. houten planken van vòòr de aanleg van de kerk uit de 12e eeuw; W. eikehouten tonput uit de 13e eeuw.

Afb. 23. Medemblik: Bonifatiuskerk. Natuurstenen fundering van de 12e-eeuwse kerk, gezien van bovenaf. Foto genomen in westelijke richting. Rechtsonder zijn de eikehouten planken te zien waarop het muurwerk rustte. De fundering lijkt te zijn afgekapt. Linksonder de mogelijke aanzet van een iets versmalde halfronde absis. Daarboven enkele (tijdens de bouw van de kerk ?) verstoorde begravingen.

malige dubbele koor, recentere begravingen in het voormalige koor en op de voormalige begraafplaats aan de noordzijde van de kerk en een grote waterkelder aan de oostzijde van de voormalige koorsluiting, werden ook Laat-Middeleeuwse resten ontdekt. Deze bestaan uit een uit blokken tuf- en bontzandsteen opgebouwde en ten dele op eikenhouten planken gelegen fundering van de directe voorganger van de huidige kerk, en uit enkele kinderbegravingen gelegen onder de natuurstenen fundering en tegen de oostelijke begrenzing van het kerkterrein.

De ca 70 cm brede, west-oost georiënteerde fundering bestond uit twee gescheiden delen, een noordelijk en een zuidelijk, die ten opzichte van elkaar duidelijk verspringen (afb. 23). Het zuidelijkste (en tevens oostelijkste) funderingsdeel vertoont bovendien een lichte afbuiging in zuidelijke richting ten opzichte van de west-oost-as. Waarschijnlijk is op deze plaats de fundering van de noordelijke buitenmuur van de directe voorganger van de huidige kerk aangesneden, juist op het punt waar aan de oostzijde een iets versmalde halfronde absis aansloot. De bouw van deze kerk kan op grond van het boven en onder de fundering aangetroffen aardewerk worden gedateerd tussen het einde van de 11e eeuw en het begin van de 13e eeuw.

Vrijwel direct onder de tuf- en bontzandsteenfundering werden twee west-oost georiënteerde kinderbijzettingen aangetroffen, waarvan er slechts één – een baby – kon worden on-

Afb. 24. Noordzee: Aanloop Molengat. Eén van de vele gedateerde lakenloodjes van de vindplaats *Aanloop Molengat*. Dit loodje komt uit Leiden (vgl. Baart, 1988). De heer F. van Deijk van het stedelijk museum de Lakenhal in Leiden heeft het onderzoek van deze materiaalcategorie ter hand genomen. Schaal 1:1. Foto J. Pauptit.

derzocht. De baby was bijgezet in een ca 60 cm lang kistje, vervaardigd uit gekliefte eikenhouten planken en een bodem van elze- en essehouten latten. Bij de constructie was een pen-gat-verbinding toegepast. Het is niet uitgesloten dat beide kinderen zijn bijgezet op de begraafplaats van een nog ouder en in oppervlak kleiner kerkgebouw dat in de 12e eeuw werd vervangen. De eventuele resten van dit oudste (?) gebouw moeten worden gezocht onder de nog bestaande kerk.

Even ten zuiden van de eerder genoemde natuurstenen fundering en ca 65 cm onder het babygraf werden enkele west-oost georiënteerde planken ontdekt, die deel uitgemaakt lijken te hebben van een soort van beschoeiing. Of deze constructie in relatie gebracht moet worden met een gebruiksfase voorafgaande aan de inrichting van dit terrein als religieus centrum, zal evenals de ouderdom slechts door voortgezet onderzoek kunnen worden vastgesteld.

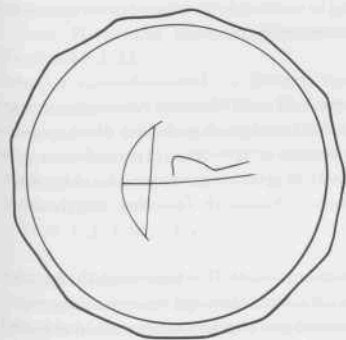
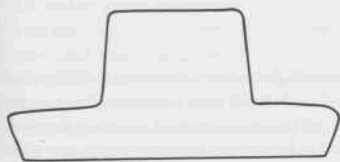
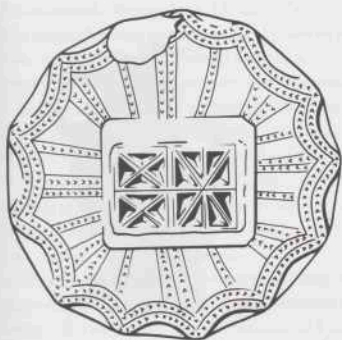
ROB

Archeologisch Depot Noord-Holland

J.-K.A. Hagers

G.P. Alders

Noordzee: Aanloop Molengat De opgraving 'Aanloop Molengat' in de Noordzee is inmiddels een oudgediende in de kroniek. Dat ligt niet alleen aan de omvang van het onderzoek, maar ook aan het feit dat de onbeschutte ligging er toe noopt het werk voortdurend te onderbreken. Ook in 1993 was dat het geval. Na de afgelopen zomer is het gauw vergeten, maar het zomerweer van 1993 was allesbehalve mooi. Toch kon er door de Afdeling Archeologie Onder Water van de ROB met name in juni op de vindplaats worden gewerkt. Het gaat om een vrachtschip met een zware lading halfafabrikaten dat in het midden van de 17e eeuw is vergaan. De ontdekking van de vindplaats heeft in het midden van de jaren '80 een sleutelrol gespeeld bij het geleidelijk uitbreiden van de archeologische zorg over Nederlands wateren (Maarleveld 1993). Inmiddels is een belangrijk deel van het schip opgegraven. Leer,

Afb. 25. Opmeer; Hoogwoud. Aardewerken deksel met geometrische versiering in kerfsnede-techniek. Doorsnede ca 10 cm. Datering Late Middeleeuwen. Tek. en foto ROB.

lood, tinrollen en ivoor werden gedocumenteerd. Bij de partij leer was het vooral de variatie in de toegepaste slachtmethode die opviel. Het tin draagt keurmerken uit Bohemen die vrijwel steeds zijn gedateerd: ze zijn ingesteld tussen 1556 en 1630. Op het lood werd in de vorige kroniek uitvoerig ingegaan.

Aan de zuidzijde is het schip gebroken en onder het zware materiaal dat inmiddels verwijderd is, bevindt zich nog een dunne vondstlaag. Daarop was de opgraving in 1993 gericht. Er werd in vakken gegraven hetgeen een beter beeld opleverde van de samenstelling van de

Afb. 26. Purmerend: Kaasmarkt. Siegburg-achtig steengoedkannetje uit de vroege 15e eeuw. Hoogte ca 18,5 cm. Tek en foto ROB.

lading: tot dit jaar waren er slechts enkele lakenloodjes gevonden (Maarleveld, 1988), maar de aantallen die inmiddels in dit zuidelijke gebied verzameld zijn, weerspiegelen een zeer aanzienlijke partij van die wollen stof. Veel van de loodjes zijn gedateerd, steeds met hetzelfde jaartal: 1635 (afb. 24). Dat is een paar jaar later dan het jongste keurmerk dat op de rollen tin is aangetroffen. Het gaat hier dan ook om het produktiejaar en niet het jaar van instelling van het keur. Lakense stof zal niet overdreven lang in voorraad zijn gehouden en we moeten er dus van uit gaan dat het schip kort na 1635 is vergaan.

ROB-Afdeling Archeologie Onder water

Th.J. Maarleveld

Opmeer: Hoogwoud (afb. 25) In 1992 werd door A.M. van Waart uit Alkmaar in een gegraven putje nabij de RABO-bank een deksel van rood aardewerk gevonden. Het lag op een kleiige laag (een vloer?) ca 0,80 meter onder het huidige straatniveau. Het ronde voorwerp met rechthoekige knop is aan de bovenzijde versierd met geometrische patronen in kerfneetechniek. De onversierde onderzijde is voorzien van een huismerk. Datering: 14e-15e eeuw.

Bron: E.J. Roefstra

Oosterblokker: Oosterblokker J. Maas uit Blokker meldde de vondst van Laat-Middel-eeuwse aardewerkscherven die hij verzameld had uit grond afkomstig van een nieuw gegraven sloot. De vondsten bestaan grotendeels uit scherven van kogelpotaardewerk (glad en met bezemstreek) en enkele scherven Pingsdorf-aardewerk en proto-steengoed.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Purmerend: Kaasmarkt (afb. 26) Mevrouw Brand uit Leiden is in het bezit van een complete, vroeg-15e-eeuwse Siegburg-achtige steengoedkan. Het kannetje werd aangetroffen bij rioleringswerkzaamheden in de achtertuin van een woonhuis aan de Kaasmarkt te Purmerend.

Bron: E.J. Roefstra

Purmerend: Waagplein 18/22 Op verzoek van de provinciaal archeoloog voerde de archeologische werkgroep van de Historische Vereniging Purmerend een kleine noodopgraving uit op een bouwlocatie aan de achterzijde van het midden in het centrum van de stad gelegen Historisch Museum, het voormalige stadhuis.

De lokatie ligt in het verlengde van de middelste van drie Laat-Middeleeuwse bewoningsassen die tijdens archeologische veldkarteringen in het weidegebied even ten zuiden van de stad werden ontdekt. Verondersteld werd dat deze bewoningsassen voor de aanvang van de stedelijke ontwikkeling van Purmerend in de 15e eeuw door hebben gelopen tot de hoogte of zelfs ten noorden van het latere stadscentrum. Eventuele overblijfselen van deze bewoning zouden zich tevens moeten bevinden onder een metersdik ophogingspakket dat in de loop van de tijd was opgeworpen.

Ten gevolge van de aanwezigheid van vele betonnen funderingen in het terrein bleef het onderzoek van de diepere lagen beperkt tot het bestuderen van een profielsleufje met een lengte van ca 5 m en een diepte van ca 4 m. Dit leverde toch het volgende interessante beeld op.

De oudste bewoningsresten, daterend uit de late 12e, vroege 13e eeuw, werden aangetroffen op het ongestoorde veen op een diepte van ca 4 m. Onder de vondsten bevinden zich fragmenten van kogelpotaardewerk met bezemvegen, Andenne- en Paffrath-aardewerk. Op dit oude oppervlak zijn verschillende ophogingspakketten aangebracht bestaande uit mengsels van veen, mest en afval. Sprake van echte, herkenbare bebouwing (woonhuis?) op deze lokatie is er echter pas vanaf de 16e eeuw. Hiervan restten nog enige funderingen uit de 16e eeuw, en een waterput en een beerkeldertje uit vermoedelijk de 17e eeuw. De bovenste 1,5 m van de bodem bleek door nieuwbouw in de zestiger jaren volledig te zijn geroerd.

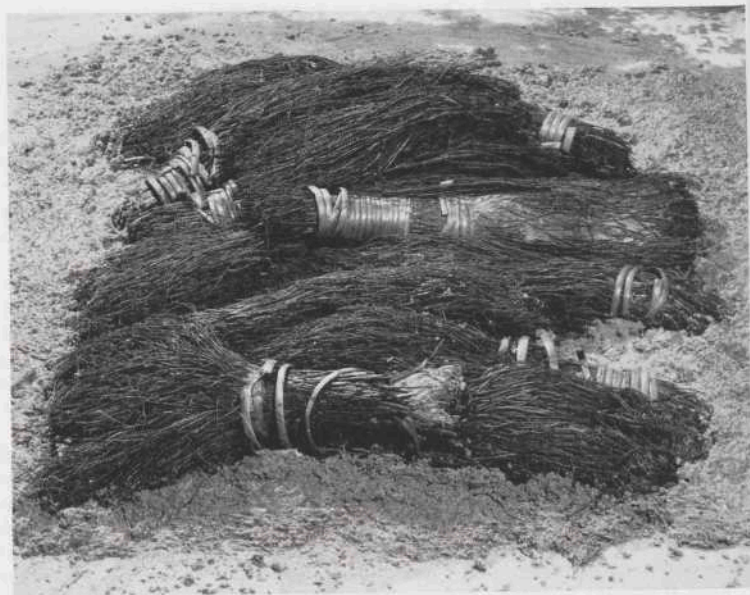
Bron: Historische Vereniging Purmerend (J.W. Oudhof)

Schagen: Cornelissewerf Tijdens de bouw van een hobbykasje op de ingevolge de Monumentenwet beschermde terp Cornelissewerf is door E. Roefstra een aantal aardewerkscherven verzameld. Ook door de eigenaar, J. van Galen, is in de afgelopen jaren een grote hoeveelheid scherven verzameld. Het materiaal, bestaande uit Pingsdorf-, Andenne-, kogelpotaardewerk, (proto-)steengoed en grijs, rood en wit aardewerk, kan worden gedateerd tussen de 12e en 19e eeuw.

Bron: E. J. Roefstra

Schagen: Hemkewerf Tijdens inspectie van de ingevolge de Monumentenwet beschermde terp Hemkewerf zijn diverse aardewerkscherven verzameld. Tussen het overwegend Laat-Middeleeuwse materiaal (kogelpot- zonder en met bezemstreek, grijs en rood aardewerk) bevinden zich ook enige in de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd te dateren fragmenten. Deze zijn waarschijnlijk van elders aangevoerd met de grond waaruit de terp is opgeworpen.

Velsen AWN-werkgroep Velsen verrichte weer onderzoek naar de in deze gemeente gelegen (voormalige) buitenplaatsen. Inspectie van de volkstuinten ten westen van het zwembad Heereduinen leverde fragmenten op van roodbakkend aardewerk en Chinees porcelein. Bij de daarop uitgevoerde boringen werd een puinlaag aangetroffen. Waarschijnlijk is hiermee de hofstede Het Plakkerbosch gelokaliseerd.

Afb. 27. Waddenzee: Scheurrak SO1. De produktie van een bezembinder werd als stukgoed in een ton verpakt en verscheept met het schip dat op *Scheurrak SO1* is aangetroffen. Foto J. Pauptit.

Een gediepploegd perceel ter hoogte van de voormalige buitenplaats Groeneveen werd geïnspecteerd, maar leverde niet meer dan 18e-eeuwse vondsten op.

Puin, mortel en schelplagen aangeboord tijdens het vervolg op het vorig jaar met de grondboor en 'prikstokken' aangevangen onderzoek naar de voormalige buitenplaats Hoogergeest, doen vermoeden dat de plaats van het huis nu is gelokaliseerd.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Velsen* (H.J. Graafland)

Waddenzee: Scheurrak SO1 Ondanks de zeer matige weersomstandigheden werd in 1993 weer een flinke opgravingscampagne uitgevoerd op de vindplaats Scheurrak SO1. De Afdeling Archeologie Onder Water van de ROB doet daar met steun van veel vrijwilligers al jaren onderzoek naar een grote 16e-eeuwse koopvaarder waarin graan uit het Oostzeegebied werd vervoerd (zie Maarleveld 1992, 1993). Het schip is aan de stuurboordszijde van kiel tot verschansing bewaard gebleven.

In het midden van de jaren '80 spoelde het wrak abrupt vrij door een lichte geulverschuiving van de Texelstroom. Provisorische consolidatiemaatregelen met zandzakken en gaas kunnen de felle erosie maar tijdelijk keren. Het onderzoek dat ter plaatse werd ingesteld, was in eerste instantie vooral gericht op de constructie. Vooral de technologische aanpassingen in de scheepsbouw aan het begin van de Nieuwe Tijd zijn een belangrijk onderzoeksthe-

ma. Vastgesteld kon onder meer worden dat dit grote schip een opvallende, dubbele, min of meer zelfdragende huid heeft (Maarleveld 1994).

Omdat ook de scheepsuitrusting, de inventaris en de lading bijzonder goed behouden zijn heeft de zorgvuldige opgraving van twee doorlopende dekniveau's in het veld inmiddels de meest tijdrovende aandacht opgeëist. Dat was ook in 1993 het geval. Een klein deel van de ruimte tussen het eerste en het tweede dek in het achterschip kon worden opgegraven, terwijl in het voorschip al één niveau hoger kon worden gewerkt. Duigen en deels uiteengeslagen vaten maken het lastig om dit gebied zorgvuldig uit te prepareren en met zo min mogelijk verlies aan informatie vast te stellen wat bij wat hoort. Het is echter wel de moeite waard. De lading stukgoed die eronder tevoorschijn komt is verrassend en gevarieerd (afb. 27). Dat zich boven het tweede doorlopende dek in het achterschip nog één of twee halfdekken bevinden, is inmiddels wel duidelijk, maar het precieze onderzoek daarvan is een zaak voor volgende campagnes.

ROB-Afdeling Archeologie Onder Water

Th.J. Maarleveld

Westwoud: Oudijk Leden van de AWN-werkgroep Hoorn ontdekten in een sloottalud aan de zuidzijde van de Oudijk tussen Westwoud en Zwaagsporen sporen van 12e/13e-eeuwse bewoning in de vorm van aardewerk (diverse typen kogelpot, Pingsdorf, Andenne, proto- en vroeg-steengoed en steengoed) en hutteleem met indrukken van vlechtwerk.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum, Hoorn

Wieringermeer: Wieringermeerpolder J. van Lunsen meldde de vondst van Vroeg-Middeleeuwse aardewerkscherven, die hij op enkele akkers in de Wieringermeerpolder had verzameld.

Bron: *Jaarverslag 1993 Archeologische Werkgroep Schagen* (F. Diederik)

Zaanstad: Nauerna-Assendelver Zeedijk Doorsnijding van de Assendelver Zeedijk even ten westen van Nauerna in verband met de bouw van een nieuw gemaal gaf de AWN-afdeling Zaanstreek en Omstreken gelegenheid de opbouw van de dijk te bestuderen.

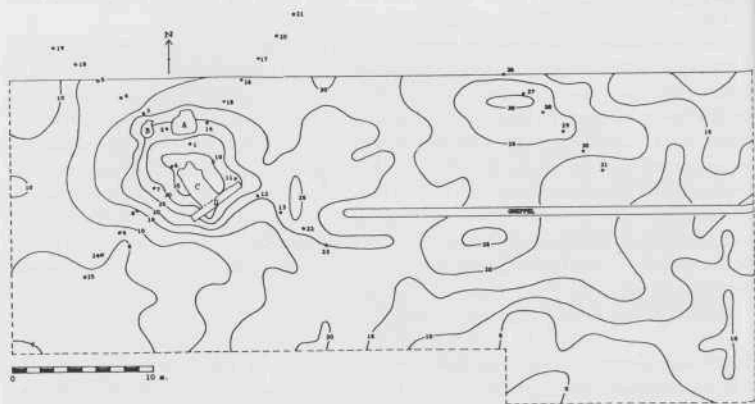
Het dijklichaam, ter dikte van ca 5 m, is aangelegd op veen en bestaat uit diverse kleilagen afgedekt met puin. Aan de zijde van het oer-IJ was het dijktalud verstevigd door een scherm palen afgedekt met een laag zwerfkeien. De bovenste lagen van de dijk leverden aardewerkscherven op uit de 17e en 18e eeuw.

Bron: *Grondspoor 110* (maart 1994) 6-7 (E.J. Helderma)

Zaanstad: Zuiderpolder Veldverkenningen door de AWN-Afdeling Zaanstreek en Omgeving in het uiterste zuiden van de Zuiderpolder tussen Dorpsstraat en Assendelver Zeedijk leverde een groot aantal scherven van kogelpot-, Pingsdorf- en rood aardewerk en steengoed op. Tevens werden op ten minste tien plaatsen in de weilanden verhogingen geconstateerd, de vermoedelijke overblijfselen van verdwenen Middeleeuwse en Postmiddeleeuwse bewoning ter plaatse.

Bron: *Grondspoor 110* (maart 1994) 5-6 (E.J. Helderma)

Zeevang: Middellie Na melding van illegaal graafwerk in een onbekende Laat-Middeleeuwse verhoogde huisplaats voerde de AWN-afdeling Zaanstreek en Omstreken een inspectie uit. In het veld werden diverse vlak bij elkaar gelegen verhogingen geconstateerd

Afb. 28. Zeevang: Middellie. Hoogtelijnen- en boorpuntenkaartje van een verhoogde woonplaats uit de Late Middeleeuwen. A-D door schatgravers veroorzaakte aantastingen van de bewoningssporen. Tek. AWN-werkgroep Zaanstreek e.o.

waarvan er een gedeeltelijk bleek te zijn vergraven. Het illegale graafwerk had veel forse scherven Pingsdorf-, Paffrath-, Andenne-en kogelpotaardewerk alsmede vroeg-steengoed opgeleverd.

In overleg met de provinciaal archeoloog is vervolgens besloten boringen te zetten in en een hoogtelijnenkaart te vervaardigen van de in het terrein zichtbare verhogingen (afb. 28). Door dit onderzoek is vastgesteld dat de verstoring van de bewoningsresten door het illegale graafwerk beperkt was. In de lagen werd een hardplaats aangeboord. Het onderzoek zal in 1994 worden voortgezet.

Bron: *Grondspoor 110* (maart 1994) 7 (E.J. Helderman)

Zeevang: Oosthuizen In het kader van nieuwbouwplannen voor enkele ten zuiden van Oosthuizen gelegen percelen werd op verzoek van de provinciaal archeoloog door de AWN-Afdeling Zaanstreek en Omstreken een veldverkenning uitgevoerd. Het onderzoek leverde slechts enkele kogelpotscherfjes en een scherf Andenne-aardewerk op.

Bron: *Grondspoor 110* (maart 1994) 7 (E.J. Helderman)

Literatuur

- Baart, J.M., 1988: 'Amsterdam: centrum', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek Noord-Holland over 1987', *Holland jrg.* 20, 297-298.
- Bosman A.V.A.J. en W.J. Bosman, 1992: 'Velsen: Velsbroekpolder B6', in: P.J. Woltering; 'Archeologische kroniek van Noord-Holland 1991', *Holland jrg.* 24, 323-326.
- Bosman A.V.A.J. en L.L. Therkorn, 1993: 'Velsen: Velsbroekpolder B6', in: P.J. Woltering, 'Archeologische kroniek van Noord-Holland 1992', *Holland jrg.* 25, 302-305.
- Maarleveld, Th.J., 1988: 'Un plomb de drap de Mons, découvert lors de la fouille d'un navire marchand, à proximité de la côte Hollandaise', in: *Annales du Cercle Archéologique de Mons jrg.* 73, 147-150.
- Maarleveld, Th.J., 1993: 'Aanloop Molengat of lading als aanleiding', in: R. Reinders en A. van Holk (red.), *Scheepslading. Inleidingen gehouden tijdens het zesde Glavimans symposium*, Groningen, 32-43.
- Maarleveld, Th.J., 1994: 'Double Dutch solutions in flush-planked shipbuilding: continuity and adaptations at the start of modern history', in: Chr. Westerdahl (ed.), *Crossroads in ancient shipbuilding*. Proceedings of the sixth international symposium on boat and ship archaeology, Oxford, 153-163.
- Offenberg, G.A.M.; 1994: 'Toch een germaanse kosmologie?', *Spiegel Historiaal jrg.* 29, 53-54.
- Soonius, C.M., 1993a: *Broekpolder; een archeologische inventarisatie, kartering en waardering*. RAAP-rapport 79, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1993b: *Herinrichtingsgebied Bergen-Egmond-Schoorl; een archeologische kartering en inventarisatie*. RAAP-rapport 73a, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1993c: *Potentiële archeologische waarden in de voor bollenteelt aangemerkte gebieden*. RAAP-rapport 70, Amsterdam.
- Woltering, P.J., 1985: 'Noorder-Koggenland: Twisk', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1984', *Holland jrg.* 17, 330.
- Woude-van der Woude, T.Y., 1991: 'Hoorn: centrum', in: P.J. Woltering en S.W. Jager (red.), 'Archeologische kroniek Noord-Holland', *Holland jrg.* 23, 319-322.

II Zuid-Holland

Prehistorie

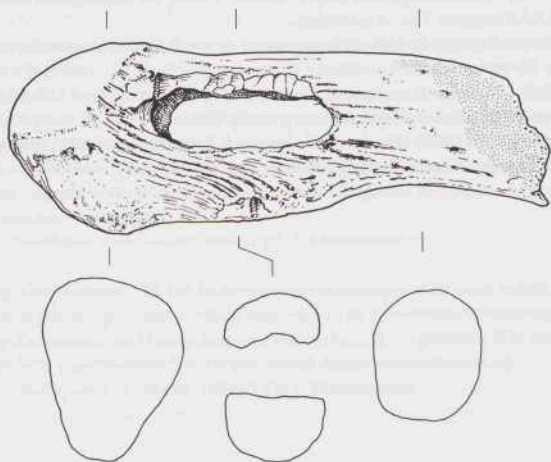
Barendrecht: Zuidpolderse boezem (afb. 1) Door T.C. Blinde uit Barendrecht werd een bewerkt stuk gewei gevonden. Het werkdeel ontbreekt nagenoeg geheel, wel is een steelgat aanwezig. Momenteel vindt onderzoek plaats naar de datering, de diersoort en de bewerkings- en gebruikssporen. Voorlopig wordt het voorwerp opgevat als een landbouwwerktuig, mogelijk een hak. De ouderdom van het stuk is op dit moment moeilijk aan te geven, maar mogelijk dateert het uit de IJzertijd.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Europoort (afb. 2 en 3) Na de vele vondsten van de afgelopen jaren (Louwe Kooijmans 1970-1; Verhart 1988; 1990) zijn ook dit jaar weer nieuwe Mesolithische voorwerpen op het strand van de Maasvlakte en de Slufterdam aangetroffen. Mw E. Lammerse uit Brielle en C.J. Schouwenburg vonden onafhankelijk van elkaar maar liefst 16 artefacten.

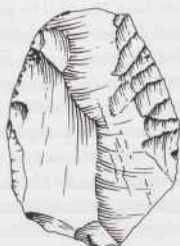
Lammerse trof het bovengedeelte aan van een grote getande spits van edelhertgewei. Schouwenburg raapte acht spitsen, vijf stukken been- en geweiafval, een benen hak en een vuursteenafslag op. Het merendeel van de spitsen is beschadigd en behoort tot de groep van

Afb. 1. Barendrecht: Zuidpolderse boezem. Landbouwwerktuig, waarschijnlijk een hak. Datering: IJzertijd? Schaal 1:2. Tek. BOOR, Rotterdam.

Afb. 2. Europoort. Benen dissel of hak uit het Mesolithicum. Lengte 13 cm. Foto RMO.

Afb. 3. Europoort. Vuurstenen afslag uit het Mesolithicum met gebruikssporen. Hoogte 4 cm. Tek. RMO.

de 'kleine spitsen' die kenmerkend zijn voor het Europoortgebied (Verhart 1988). Drie stuks kunnen tot de groep van de 'grote spitsen' gerekend worden.

Het bewerkingafval omvat voornamelijk botfragmenten met snij- en schraapsporen en daarnaast twee stukken gewei waarvan, na het insnijden met een vuurstenen werktuig, stukken zijn afgebroken. Tot de meest opvallende vondsten kunnen een dissel of hak, gemaakt van het middenvoetsbeen van een oeros (afb. 2), en een vuurstenen afslag gerekend worden (afb. 3). Beide typen Mesolithische werktuigen zijn nog niet eerder in het Europoortgebied gevonden. Hoewel op het stuk vuursteen geen duidelijke slagkenmerken zijn waar te nemen, is het toch goed mogelijk dat het stuk in de Prehistorie is gebruikt. Het sterkst pleit hiervoor de min of meer regelmatige gebruiksretouche op de rechterzijde.

De spitsen uit Europoort worden in het Vroeg-Mesolithicum, rond 9000 BP, gedateerd. Een zelfde ouderdom is voor de dit jaar aangetroffen spitsen en de andere artefacten waarschijnlijk. Van de dissel/hak is een C14-monster genomen om in de toekomst een ouderdomsbepaling te kunnen uitvoeren.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

L.B.M. Verhart

Giessenlanden Op het terrein van de toekomstige uitbreiding van een asfaltfabriek van de gebr. Van Kessel aan het Merwedekanaal is door de Stichting RAAP een booronderzoek gedaan naar de kwaliteit en omvang van een vermoedelijke Prehistorische nederzetting. Bij bodemkarteringen in de jaren vijftig waren hier namelijk verschillende kleine concentraties vuursteen en aardewerk waargenomen. Door middel van het booronderzoek van dit jaar kwam vast te staan dat het om een vindplaats van geringe omvang ging (maximaal 30 bij 30 m), die door middel van enkele aanpassingen in het bouwplan afdoende beschermd kon worden. De bewoning op deze plaats dateert waarschijnlijk uit de late Vlaardingse- of Klokbekeperiode (ca 2500-2000 v. Chr.). Het onderzoek werd gefinancierd door de grondeigenaar.

's-Gravenhage: Nobelstraat Naar aanleiding van nieuwbouwplannen werd in juli, door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag, een opgraving verricht op een parkeerplaats aan de Nobelstraat ter hoogte van de voormalige nummers 17 en 19.

Uit het onderzoek bleek dat het terrein, gelegen op de noordelijke helling van de oude strandwal, in de Late IJzertijd in gebruik was als akker. Deze akker, waarvan de onderzijde zich op 1,6 m + NAP bevond, tekende zich af als een licht humeus zandpakket waarin duidelijke schopsteken zichtbaar waren. Restanten van een IJzertijdakker zijn al eerder aangetroffen in de nabijgelegen Annastraat (Van Veen 1994). Direct op deze Prehistorische bewoningslaag begon de Laat-Middeleeuwse bewoning. Deze had niet alleen de bovenzijde van de IJzertijdlaag sterk beschadigd maar op vele plaatsen ook geheel vergraven.

Op grond van een eerste analyse van het vondstmateriaal startte de Middeleeuwse bewoning pas aan het einde van de 14e eeuw. Er is toen een ophogingslaag aangebracht, die waarschijnlijk samenhangt met een eerste inrichting van het terrein. Rond het midden van de 15e eeuw verscheen de eerste bebouwing in de vorm van bakstenen huizen. Een zijgevel en een kelder kunnen aan deze periode worden toegeschreven. Diverse muurfragmenten en beerputten gaven een indruk van de latere bebouwing. Door recente verstoringen en de aanwezigheid van vele in gebruik zijnde kabels en leidingen kon slechts een beperkt beeld verkregen worden.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie E. Jakobs, M. M. A. van Veen en J. A. Waasdorp

Midden-Delfland 1: algemeen De archeologische activiteiten in het reconstructiegebied Midden-Delfland concentreerden zich in 1993 vooral in de noordelijke helft. Zowel in het tracé van de toekomstige verlenging van Rijksweg 4 als in de gemeente Maasland, waar het recreatiegebied Het Kraaiennest wordt ingericht, kon nog tijdig archeologisch onderzoek worden uitgevoerd (zie verder onder Midden-Delfland 3 en 4 in deze kroniek). Bovendien kreeg het terrein van het toekomstige Abtswoudse Bos, aan de zuidrand van Delft, de aandacht die het verdient (zie ook Midden-Delfland 5 in deze kroniek). Bij wijze van proef werden hier op twee arealen ook ploegstroken getrokken met tussenruimten van 10 m, als prospectietechniek op weidegrond waar aan het oppervlak slechts een hoogst enkele vondst werd gedaan. Deze techniek was op zich zeer succesvol, maar de honderden vondsten bleken voornamelijk te bestaan uit materiaal van de laatste vier eeuwen dat met (ander) huisvuil en/of mest over het land was gespreid. Bovendien bleken Romeinse vondsten bij de daaropvolgende opgravingen op een onverwacht diep niveau te liggen.

Al met al kwamen het afgelopen jaar 18 nieuwe vindplaatsen uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen aan het licht, met een 'oogst' variërend van losse vondsten tot en met hectaren omvattende kavelpatronen uit de Romeinse Tijd. Daarnaast gaven ook 16 reeds bekende vindplaatsen weer vondsten prijs, soms ook in combinatie met grondsporen van de nederzettingen zelf.

De resultaten zijn niet alleen het werk van de in het gebied werkzame vakarcheologen, maar ook van amateurarcheologen en andere geïnteresseerden. Het afgelopen jaar werd bovendien een aantal vondsten verzameld door medewerkers van de Stichting RAAP. Zij deden een onderzoek naar de haalbaarheid van maatregelen om archeologisch waardevolle terreinen duurzaam te beschermen (zie Visscher 1993).

Het archeologisch onderzoek dat samenhangt met de reconstructie van Midden-Delfland wordt uitgevoerd door het Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit Leiden (IPL) en het Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie van de Universiteit van Amster-

dam (IPP). De opgravingen en verkenningen werden het afgelopen jaar voor het grootste deel bekostigd door de Landinrichtingsdienst, de provincie Zuid-Holland en Rijkswaterstaat.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

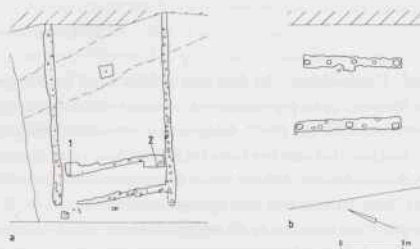
Midden-Delfland 2: Maasland, Duifpolder In dezelfde polder waar enkele jaren geleden door het IPL verscheidene boerderijplattegronden van omstreeks de 3e eeuw v. Chr. zijn onderzocht (zie de kronieken over 1991 en 1992), kwamen op ver uiteengelegen lokaties nieuwe bewoningsindicaties uit de IJzertijd aan het licht bij het nalopen van slootaanleg en -verbreding. In één geval duidt de vondst van enkele tientallen scherven in het slootprofiel en de uitgeworpen grond op het bestaan van een woonplaats op deze plaats in de 3e of 2e eeuw v. Chr. De vondst van een grote potbodem, op de andere lokatie, duidt wellicht op bewoning in de onmiddellijke nabijheid. In beide gevallen staken de vondsten in de bovenste decimeters van het veenpakket dat op een laagje dekklei (Duinkerke 0) was gevormd. In dezelfde situatie werden ook nog enkele verspreide vondsten van aardewerk uit de 11e en de 12e eeuw ontdekt.

De verscheidene geprononceerde kreekruigen die door de herinrichtingswerken werden doorsneden, konden overwegend in de Duinkerke 0-transgressieperiode worden geplaatst, namelijk in die gevallen dat ze afgedekt werden door een donkergekleurd, kleiig veenrestant, dat bij de weinige jongere kreekvullingen steeds ontbrak. Op geen van de ruggen kwamen vondsten aan het licht. Dit versterkt het beeld dat de bewoners in de IJzertijd en ook in het begin van de Late Middeleeuwen de kreekvullingen meden, omdat de veenbulten toentertijd nog de hoogste punten in het landschap vormden. Pas daarna is door grootscheepse ontwatering de oxydatie van het veen en de omkering van het reliëf begonnen (zie ook Bult 1986, 130 e.v.). Met de vondsten, die de afgelopen jaren door de archeologische begeleiding van de herinrichtingswerkzaamheden aan het licht zijn gekomen, is nu een aaneengesloten gordel van vele tientallen IJzertijd woonplaatsen op het veen aanwijsbaar, die zich uitstrekt vanaf de Duifpolder tot aan de Maas, 4 km zuidelijker.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Rijswijk: Hoekpolder Tijdens het uitgraven van het wegcunet van de toekomstige RW4/19 in de Hoekpolder bij Rijswijk werden door amateurarcheologen van de werkgroep Rijswijk van de AWN resten gevonden van bewoning uit het Midden-Neolithicum. Op ongeveer dezelfde plaats waren in 1989 al sporen van Romeinse bewoning gevonden en opgegraven (zie de kroniek over 1989, 343-344). De nieuwe, veel oudere bewoningssporen, werden pas aangesneden op een diepte van vele meters onder het maaiveld. Het blijkt dat onder de Romeinse en Middeleeuwse kleidekken nog restanten aanwezig zijn van de strandwallengordel die in het Neolithicum de Zuidhollandse kust markeerde. In dit glooiende lage duingebied hebben mensen gewoond die zich met jacht en visvangst bezighielden, maar mogelijk ook plaatselijk akkerbouw en veeteelt hebben bedreven. In een aantal water- en afvalkuilen, die zich concentreren op de flanken van twee verschillende duintjes, zijn aardewerkscherven, vuurstenen werktuigen en afslagen, houtresten en slachtafval gevonden die kunnen worden toegeschreven aan kampplaatsen of kleine nederzettingen uit de Hazendonk III-periode (ca 3700 Cal. BC.). Dank zij de medewerking van Rijkswaterstaat en met assistentie van specialisten van het IPL en de ROB zijn deze sporen en vondsten door de Rijswijkse amateurs o.l.v. drs H. Koot gedocumenteerd en geborgen.

Afb. 4. Voorne-Putten: Tinte-Konneweg II (object 09-166). De plattegronden van een boerderij (a) en de bijbehorende graanschuur (b) uit de Late IJzertijd. De stijlen 1 en 2 zijn schuin geplaatst; de graanschuur is mogelijk incompleet. Tek. BOOR, Rotterdam.

Spijkenisse: Hartelpark Tijdens het graven van een vijver op het terrein van de toekomstige jeugdgevangenis in het Hartelpark werden een concentratie handgevormd aardewerk, bot en takken met snij- en kapsproen ontdekt. De concentratie bevond zich op de bodem van smalle en ondiepe Duinkerke I-kreek. Gelet op de uitbundige versieringen van het aardewerk is het materiaal in de Midden-IJzertijd te plaatsen. Op de oevers van de kreek, in de directe omgeving, konden echter geen nederzettingssporen uit die tijd worden gelokaliseerd.

BOOR, Rotterdam

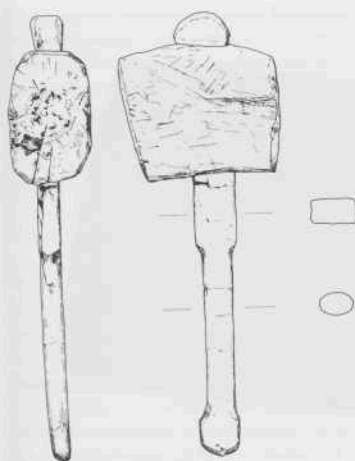
J.M. Moree

Voorne-Putten: archeologische begeleiding aanleg gasleiding en watertransportleiding (afb. 4 en 5) Met medewerking en financiële steun van de Nederlandse Gasunie is de aanleg van ca 20 km leidingtracé intensief door het BOOR gevolgd. In totaal zijn 40 lokaties uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen gedocumenteerd. De aard van de lokaties varieerde: enkele verspreid liggende vondsten, oeverbeschoeiingen, greppelsystemen, nederzettingsterreinen en mogelijk enkele crematieplekken uit de Romeinse Tijd.

Vijf lokaties zijn door middel van opgravingen onderzocht, waarvan er hier drie worden aangestipt.

In de gemeente Westvoorne zijn twee nederzettingen onderzocht die, schuin tegenover elkaar, op de oeverwallen van een geul lagen. Het betreft object 09-165 (Tinte-Konneweg I) en object 09-166 (Tinte-Konneweg II). Op elke lokatie zijn delen van een Late-IJzertijd-boerderij, een graanschuur, greppels en kuilen teruggevonden (afb. 4). De twee nederzettingen maken deel uit van een reeks van vindplaatsen langs één van de armen van een Duinkerke I-geulstelsel dat ten westen van Brielle ligt (Van Trierum 1992). Geen van deze sites was tot nu toe opgegraven. De nu geboden kans om het gebruik van het landschap en de aard van de bewoning in dit gebied nader te kunnen bepalen, is dan ook met beide handen aangegrepen.

In de polder Geervliet (gemeente Bernisse) is een nederzettingsterrein uit de IJzertijd op-

Afb. 5. Voorne-Putten: Bernisse, polder Geervliet (object 10-166). Houten hamer uit de Late IJzertijd. Zowel voor het blok als voor de steel is essehout gebruikt. Steellengte 36 cm. Tek. BOOR, Rotterdam.

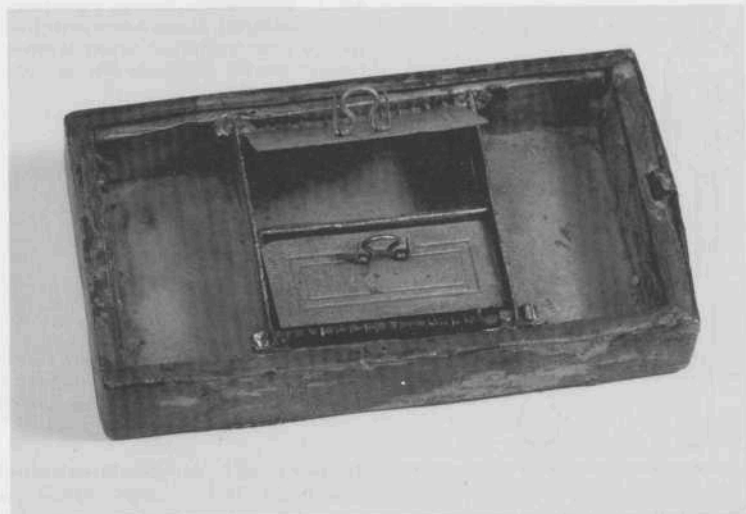
10-166/77

gegraven (object 10-166). Op grond van het geringe vondstmateriaal wordt de datering voorlopig gesteld op het eind van de Midden-IJzertijd of het begin van de Late IJzertijd. Het terrein leverde de plattegrond op van een tweeschepige boerderij die NW-ZO is georiënteerd. Het gebouw is minimaal 12 m lang en ongeveer 4 m breed; de ingangen liggen tegenover elkaar in de lange wanden. Tegen een dwarswand in het bedrijfsgedeelte lag een essehouten hamer (afb. 5). De boerderij was gebouwd op de minerale gronden van een Duinkerke I-landschap, nabij een geul. Over een deel van de site lag een vondstlaag uit de Late IJzertijd; het tweede niveau bevatte nauwelijks grondsporen. In het gebied rond de Bernisse zijn opgravingsgegevens van IJzertijdnederzettingen op de minerale gronden buitengewoon schaars. Mede gelet op de vragen naar het agrarisch gebruik van de veen- en kleigronden in deze periode, was er veel aan gelegen om de bedreigde plek op te graven (Brinkkemper 1993 en Van Trierum 1992).

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Voorne-Putten: veldverkenningen in de polders Abbenbroek en Biert. In de polders Abbenbroek en Biert is door het BOOR de grote schouw gevolgd die op last van het waterschap 'De Brielse Dijkkring' periodiek wordt uitgevoerd. Inspectie van de slootkanten, de uitgebaggerde slootspecie en soms ook de akkers en graslanden zelf, hebben de volgende gegevens opgeleverd. In de polder Abbenbroek zijn 30 lokaties vastgesteld met vondsten uit de Late Middeleeuwen A (5x), Late Middeleeuwen B (2x), de Nieuwe Tijd (4x) of combinaties daarvan (19x). In de polder Biert betrof het 29 vindplaatsen: IJzertijd 2x, Late Middeleeuwen A 3x, Late Middeleeuwen B 7x, Nieuwe Tijd 2x, of combinaties daarvan 15x. In de meeste gevallen gaat het om verspreide vondsten. Bij uitzondering is sprake van vondstconcentraties en slechts in twee gevallen is tijdens de verkenning vastgesteld dat het om nederzettingen ging: polder Biert, Midden-IJzertijd (object 17-117) en Late Middeleeuwen A

Afb. 6. Binnenmaas. Medicijndoosje uit de Romeinse Tijd, door amateurarcheologen gevonden in de nabijheid van een crematiegraf. Foto ROB.

(object 17-118). Dankzij de verkenning is het verspreidingsbeeld van de bewoning uit de verschillende perioden verduidelijkt.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Warmond Op een nieuwbouwlocatie tussen Oegstgeest en Warmond zijn door oplettende voorbijgangers enkele IJzertijdscherven gevonden. Op het terrein is echter geen intact bodemprofiel meer aanwezig. De context van de vondsten valt derhalve niet meer te achterhalen.

Romeinse Tijd

Alphen aan de Rijn Leden van de AWN-Rijnstreek verrichtten onderzoek op een nieuwbouwlocatie tussen de Julianastraat en de Oude Rijn. In deze omgeving zijn de laatste jaren nogal wat aanwijzingen gevonden voor Romeinse bewoning, mogelijk toebehorend aan de militaire *vicus* nabij het Romeinse *castellum* in Alphen. Ook bij het onderzoek van dit jaar zijn weer aanwijzingen gevonden voor Romeinse bewoning, maar de kwaliteit van de aangetroffen sporen laat geen nadere uitspraken over de aard van de bewoning toe.

Binnenmaas: Puttershoek (afb. 6) Bij de aanleg van een watergang ten oosten van Puttershoek zijn door leden van de Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoekse Waard

(SOB) sporen gevonden van een Romeinse, en een Laat-Middeleeuwse nederzetting. Naast veel aardewerk, slachtafval en enkele metaalvondsten zijn ook een aantal houtconstructies herkend. Waarschijnlijk gaat het hierbij om beschoeiingen. Verondersteld wordt dat de nederzetting gelegen heeft langs een zijarm van de Maas en voorzien is geweest van een aanlegplaats. Nader onderzoek dat door de stichting RAAP en de ROB in 1994 zal worden uitgevoerd, moet uitwijzen of de Romeinse woonplaats behalve een agrarische ook nog andere functies heeft gehad. Te denken valt daarbij aan kleinschalige handel en overslag en/of de aanwezigheid van een militaire post. De aard van de vondsten en de landschappelijke situatie doen op dit moment het meeste denken aan een type inheems-Romeinse nederzetting als door de ROB in 1958 en 1982 bij Ouddorp op het eiland Goeree-Overflakkee is opgegraven (zie Trimpe Burger 1973 en de kroniek over 1982, 260-1). De meeste vondsten wijzen op een datering voor de Romeinse bewoning in de 2e eeuw, en op de 11e-14e eeuw voor de Middeleeuwse. Bij verdere verkenningen in de directe omgeving werden nog enkele andere nederzettingen en een mogelijk grafveld (afb. 6) uit de Romeinse Tijd geïdentificeerd.

Bodegraven Door de provinciaal-assistent is nogmaals een toekomstige nieuwbouwlocatie in Bodegraven verkend. In de omgeving hiervan zijn in de jaren zeventig en tachtig de nodige aanwijzingen voor Romeinse (militaire?) bewoning gevonden. De manier waarop de sloop van de bestaande bebouwing wordt uitgevoerd, laat echter nauwelijks toe dat hier verantwoord gedocumenteerd kan worden. Getracht wordt om met de gemeente Bodegraven nadere afspraken te maken.

Delft: Zuideinde Parallel aan de stoep langs het Zuideinde werd een restbedding gevonden van de afzettingen van de Duinkerke I-transgressiefase (ca 200 v. Chr.), die in de Romeinse Tijd nog open lag. Langs de westelijke oever van de geul was een beschoeiing van verticaal in de grond geslagen palen aangebracht. Op de bodem van deze geul werd op 3.10 m -NAP, in een laag bruine humeuze klei met veel mosselen, aardewerk en slachtafval aangetroffen. Vrijwel alle scherven bestonden uit geïmporteerd draaischijfaardewerk uit het einde van de 2e of het begin van de 3e eeuw. Op deze vulling met archeologisch materiaal was een 20 cm dikke laag klei afgezet, waarboven zich weer een 10 cm dikke laag humeuze klei had gevormd, met daarin enkele scherven Romeins aardewerk. Dit wijst erop dat aan het eind van de 2e of in de 3e eeuw de zee opnieuw het land is binnengedrongen en daarbij klei in de geulen heeft afgezet. Elders op het onderzochte terrein ligt de top van de pre-Romeinse afzettingen op 1.00 m -NAP.

Gemeente Delft, sectie Algemeen, Monumenten & Archeologie

E.J. Bult

Delft: Crommelinlaan (afb. 7) Bij bodemsanering in het voormalige tracé van de Crommelinlaan werden op ca 100 - 150 m uit de spoorlijn Delft-Rotterdam greppels en kuilen aangetroffen, met daarin aardewerk en hutteleem uit de Romeinse Tijd. Fosfaatconcentraties in de ondergrond wijzen op intensieve bewoning. Voordat de sporen konden worden ingemeten, werden ze door clandestiene gravers met metaaldetectoren zodanig vernield, dat verdere documentatie zinloos was. Onder de vondsten, die zij hadden meegenomen, bevond zich bijzonder aardewerk dat later gelukkig nog kon worden achterhaald. Het gaat om fragmenten van een levensgroot terracotta toneelmasker vervaardigd van fijne witte klei, waarschijnlijk gemaakt in het Rijn-Moezelgebied, mogelijk zelfs in Keulen.

Bewaard gebleven is de rechter helft van het masker en een deel van het aangezicht. Het

Afb. 7. Delft: Crommelinlaan. Fragmenten van een toneelmasker uit de Romeinse Tijd. Foto gemeente Delft.

stelt het angstaanjagende portret van een man voor. Oog, mondhoek, gezichtsplooiën en het oor zijn geaccentueerd met een roodbruine oxide. Boven en onder het oor en in het voorhoofd zijn ronde gaten aangebracht zodat het masker met een koord op het gezicht kon worden bevestigd. Het masker dateert uit de 2e eeuw na Chr.

Dergelijke maskers worden vrijwel uitsluitend aangetroffen in de forten en kampdorpen langs de grens van het Romeinse rijk (de Limes) en in enkele sterk verstedelijkte en geromaniseerde nederzettingen (van Boekel 1987). Ze werden bij het leger waarschijnlijk gebruikt voor theatervoorstellingen ter vermaak van de soldaten. Of dit soort maskers eventueel ook bij het begrafenisritueel een rol hebben gespeeld, kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Het aantreffen van een terracotta masker in de Delftse bodem is opmerkelijk, omdat tot dusverre geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een militaire post in deze omgeving zijn gevonden. In de schaarse gevallen dat fragmenten van deze maskers in een inheemse nederzetting worden aangetroffen – in Nederland alleen in Oss (N.-Br.) – wordt gesuggereerd dat de maskers, in een andere dan hun oorspronkelijke functie, werden gebruikt bij bepaalde inheemse religieuze ritën.

Gemeente Delft, sectie Algemeen, Monumenten & Archeologie

E.J. Bult

's-Gravenhage: Ockenburgh (afb. 8 en 9) De komende jaren zullen er naar alle waarschijnlijkheid grote bouwactiviteiten op het kampeerterein Ockenburgh gaan plaatsvinden. Deze ontwikkelingen brachten de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag er-

toe grootschalig oudheidkundig bodemonderzoek in voorbereiding te nemen. Na een uitgebreid booronderzoek in 1992 en 1993 werd in het voorjaar de eerste spade in de grond gestoken voor de 'echte' opgraving. Begin december kon het eerste succesvolle onderzoeksjaar worden afgesloten.

Dat Ockenburgh van groot archeologisch belang moet worden geacht, is al heel lang bekend. In de jaren dertig werd door J. H. Holwerda van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden een gebied van ca 6 ha door middel van zoek sleuven onderzocht. Aan zijn conclusie dat het een 'Bataafsche' nederzetting betrof die opviel door z'n 'grote armelijkheid' (Holwerda 1938) wordt tegenwoordig getwijfeld. Een herinventarisatie van de vondsten (Magen-dans 1986, 295; Waasdorp en Zee 1988) en nieuwe opgravingen in de omgeving (Magen-dans, Schulten en Waasdorp 1987, 216-217) hebben de laatste jaren duidelijk gemaakt dat Holwerda nogal wat informatie over het hoofd heeft gezien. De aanwijzingen voor bewoning in de IJzertijd en de Vroege Middeleeuwen zijn bij voorbeeld door hem goeddeels buiten beschouwing gelaten en het Romeinse vondstenspectrum laat ook ruimte voor een geheel andere interpretatie.

Het veldonderzoek van 1993 was er op gericht een aantal specifieke vragen te beantwoorden. Allereerst was er die van de exacte plaats van de oude opgraving. Die was namelijk niet bekend. Holwerda heeft zijn sleuven wel ten opzichte van elkaar ingemeten, maar niet op een vast punt in het landschap. Ten tweede moest, als de oude sleuven gevonden waren, bekeken worden hoe Holwerda ze achter had gelaten en of er nog relevante informatie in was achtergebleven. Ten derde was er de vraag hoe de niet opgegraven gedeelten tussen de sleuven de lange periode na de opgraving hadden doorstaan.

De beantwoording bleek al snel geen probleem: de eerste opgravingsdag leverde meteen de ingraven van twee sleuven op. Tot verrassing en vreugde bleek bij het uitdiepen van de sleuven het overgrote deel van de door Holwerda waargenomen grondsporen van afvalkuilen, greppels e.d. nog aanwezig te zijn; daarmee was dus ook de meeste relevante informatie nog voor nader onderzoek beschikbaar. Tussen de sleuven bleek op sommige plaatsen ook de Romeinse bewoningslaag nog bewaard gebleven, op slechts 30 cm onder het huidige maaiveld.

Natuurlijk was niet alles meer ongestoord aanwezig. In het westelijk deel van het opgravingsterrein waren de verstoringen veel ernstiger. Sommige sleuven konden hier zelfs niet meer worden teruggevonden. Omdat Holwerda zijn sleuven na het onderzoek niet dicht had laten gooien, lagen ze nog gedeeltelijk open bij de luchtlanding van de Duitsers in mei 1940. Er moet rekening mee worden gehouden dat de sleuven toen hier en daar nog als loopgraaf gebruikt zijn en dus op die manier vergraven. Desondanks was er genoeg over om het oude onderzoek van Holwerda goed op zijn nauwkeurigheid te kunnen controleren en in feite verder te gaan waar hij gestopt was.

Het deel van de sleuven waar in 1993 de opgraving was geconcentreerd - campingvak H9 - herbergde volgens de oude tekeningen naast vele afvalkuilen nogal wat gebouwsporen: daaruit reconstrueerde Holwerda vijf verschillende huizen, behorend tot een soort wijkje benoorden de kern van de nederzetting. En hoewel bijna alle getekende afvalkuilen inderdaad werden aangetroffen was het verbazingwekkend te constateren dat de sporen van de gebouwen zelf onzichtbaar bleven - niet in de sleuven zelf, maar evenmin in de door Holwerda niet onderzochte stukken tussen de sleuven. Die vijf huizen zijn er dus hoogstwaarschijnlijk nooit geweest.

Ter compensatie werd overigens, deels in één van de oude sleuven, een ander gebouw aan-

Afb. 8. 's-Gravenhage: Ockenburgh. Fragment van een Romeinse wrijfschaal met graffiti: [*cohors*] *sexta Brittonum centuria Tinilus Caelianus* (Caelianus, behorend tot het centurie van Tinilus van het zesde cohors Brittonum). Tek. G. Kempenaar, dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie.

getroffen dat aan Holwerda's opmerkzaamheid was ontsnapt. Gegeven de maar zeer lichte verkleuring die het in de grond had achtergelaten was het missen ervan verklaarbaar. Het gaat om de sporen van een simpel houten gebouwtje van 5,5 bij 11,7 m. Of het een huis of schuur geweest is, is niet duidelijk. Een haard werd niet aangetroffen, maar die kan in een latere periode vergraven zijn. Een van de korte zijden was blijkens een zwarte aankoling aan vuur ten prooi gevallen. Wat betreft gebouwsporen is het in deze eerste campagne hierbij gebleven.

Gegeven de grootte van het opgegraven areaal, ca 1500 m², komen we niet onder de conclusie uit dat in dit gedeelte eerder de rand dan de kern van de bebouwing is aangesneden. Daarin had Holwerda dus gelijk. Het feit dat zijn hier gedachte woonwijkje in het niets is opgelost, doet daar verder niets aan af.

Het vondstmateriaal van deze campagne weerlegde eens te meer Holwerda's interpretatie van een armelijke inheemse nederzetting. Dat was overigens, gezien de inventarisaties uit de jaren tachtig, geen verrassing meer. Het aardewerk van de eerste twee opgravingsputten is gedetermineerd en statistisch bewerkt (Van Lidth de Jeude 1994). Opvallend is vooral het bijna geheel ontbreken van inheems, Cananefaats aardewerk (slechts 2,6% van het totaal). Daarmee kan deze nederzetting eigenlijk niet van inheemse oorsprong zijn. Luxeaardewerk als terra sigillata en geverfde waar vormen samen bijna een derde van het totaal. Dat getuigt van duidelijke welvaart bij de bewoners van weleer. Het meeste materiaal kan tot nu toe in de tweede helft van de 2e eeuw na Chr. worden geplaatst.

Opvallend is ook het met enige regelmaat voorkomen van zgn. *graffiti* op het aardewerk: ingekraste namen of beeldmerken, aangebracht door de gebruiker van het produkt. Het wijst op enige geletterdheid in de nederzetting en kan ook een aanwijzing zijn voor de aanwezigheid van Romeinse militairen. Dat geldt zeker voor de belangrijkste tot nu toe gevonden *graffito* aangebracht op de wand van een ruwwandige wrijfschaal (afb. 8). Hieruit lijkt zelfs een centuriateken (centurio = honderdman) en een Romeins legeronderdeel te destilleren (determinatie prof.dr J. Bogaers en dr M.D. de Weerd). Het zou kunnen gaan om het 6e cohors Brittonum, een van oorsprong in Engeland gelichte 'compagnie'. Een *graffito* als deze is overigens uiterst zeldzaam.

Een van de fraaiste andere vondsten is zonder twijfel een mantelspeld (fibula) in de vorm van de letter S (afb. 9). Deze speld, gevonden in één van de sleuven van Holwerda, is gemaakt van brons en overdekt met een laagje tin. Opvallend zijn de gestileerde paardehoofdjes die het begin en eind van de letter vormen. Exacte parallellen zijn tot nu toe niet gevonden. Een datering in de tweede helft van de 2e eeuw lijkt het meest waarschijnlijk.

Afb. 9. 's-Gravenhage: Ockenburgh. Romeinse S-fibula. Foto P. van Oosterhout, dienst Stadsbeheer, afdeling Voorlichting.

De Romeinse nederzetting op Ockenburgh lijkt dus in geen enkel opzicht op het modale Cananefatendorp zoals we dat van andere plaatsen zo langzamerhand wel enigszins kennen. Het lijkt wel, en zeker voor wat betreft de vondsten soms verbluffend veel, op de nederzetting die de afdeling Archeologie tien jaar geleden aan de Scheveningseweg heeft aangetroffen (Van Ginkel en Waasdorp 1992). Dat is mogelijk een militaire wachtpost geweest, met wat gebouwtjes van handelaren en ambachtslieden daar omheen. De wachtpost kan deel hebben uitgemaakt van een verdedigingssysteem dat zowel de rijksgrens langs de Oude Rijn als de kustlijn omvatte.

Al in de jaren tachtig werd het vermoeden uitgesproken dat er op Ockenburgh iets soortgelijks heeft bestaan (Waasdorp en Zee 1988). De opgraving van dit jaar heeft die vermoedens duidelijk versterkt. Natuurlijk zijn er wel verschillen tussen beide vindplaatsen aan te wijzen, maar die zijn niet fundamenteel en lijken er alleen op te duiden dat Ockenburgh een wat rijker dorpje was dan dat van de Scheveningseweg. Als werkhypothese blijft 'de militaire optie' dan ook zeker de komende tijd gehandhaafd. Ockenburgh is dan een *vicus*, een niet-agrarisch burgerlijk dorp, met een militaire component.

Ook naar de andere op Ockenburgh vertegenwoordigde perioden is het afgelopen jaar onderzoek gedaan. Wat betreft de nederzetting van de Vroege Middeleeuwen kon worden geconcludeerd dat die zich in elk geval niet tot het opgegraven deel heeft uitgestrekt.

Het IJzertijdniveau bleek wel overal onder de Romeinse laag aanwezig. Voor het grootste deel ging het om een akkerlaag, herkenbaar aan de licht homogene kleur en aan de aftekening van keerploegsporen. Er werd gelukkig niet alleen een akkerlaag aangesneden. Op een bepaald punt liep het IJzertijdniveau vrij sterk op en vanaf dat punt namen de vondsten en sporen toe. In dit deel is de IJzertijdlaag op vondsten uitgezeefd. Het resultaat was indrukwekkend. Naast vele duizenden scherven, genoeg voor een statische bewerking, kwam een fragment van een glazen La Tène-armband te voorschijn, een zeldzaamheid in onze streken. De purperen kleur van het glas geeft meteen een indicatie voor de datering: die moet te eeuw v. Chr. zijn (Roymans en Van Rooijen 1993). Het onderzoek zal in 1994 worden voortgezet.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie E. Jakobs, M.M. van Veen en J.A. Waasdorp

's-Gravenhage: Lozerlaan Naar aanleiding van de voorgenomen rijbaan-verdubbeling van de Lozerlaan is op twee lokaties archeologisch onderzoek uitgevoerd. De keuze voor de twee lokaties was gebaseerd op de resultaten verkregen tijdens de archeologische begeleiding van de aanleg van een gasleiding langs de Lozerlaan in 1990 (van den Broeke en Hagers

1994). Daarbij waren op beide lokaties bewoningssporen uit de Romeinse Tijd geconstateerd. Deze bewoning hangt samen met de geologische ondergrond. In beide gevallen zijn kreekkruggen aanwezig. Deze zandige afzettingen waren vanwege hun iets hogere ligging ten opzichte van het omringende landschap in de Romeinse Tijd bij uitstek geschikt voor bewoning.

De eerste lokatie betrof het terrein begrensd door de Lozerlaan en de Jaap Edenweg. Hier waren tijdens de aanleg van de gasleiding twee kuilen waargenomen. Ook in het verleden waren aan de overzijde van de Lozerlaan, nabij de kruising met de Meppelweg, sporen geconstateerd. In tegenstelling tot deze waarnemingen leverde het onderzoek, afgezien van een enkele kuil, geen resultaten op. Waarschijnlijk moet het centrum van de bewoning gezocht worden nabij de kruising met de Meppelweg en bevond de opgravingslokatie zich buiten het nederzettingsterrein.

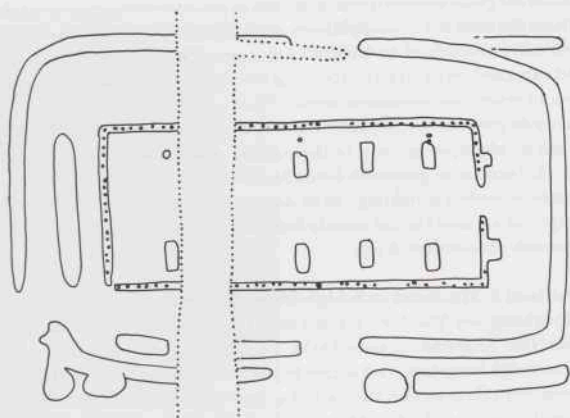
De tweede lokatie betrof het terrein langs de Lozerlaan vanaf de kruising met de Erasmusweg tot aan de inrit van de 'Sterflat'. Naast enkele kuilen bestond het merendeel van de aangetroffen sporen uit greppels. Twee daarvan kunnen geïnterpreteerd worden als erfgreppels terwijl een derde, gezien de restanten van een houten pallisade, waarschijnlijk gezien moet worden als een afscherming van het totale nederzettingsterrein. Sporen van huizen zijn echter niet gevonden. Dit is niet verwonderlijk aangezien de opgravings sleuven uiteindelijk niet meer dan een fractie van het gedurende de Romeinse Tijd bewoonbare areaal beslaan. Op basis van een eerste analyse van het materiaal dateert de bewoning uit de periode eind 1e tot en met begin 3e eeuw. Combinatie van de gegevens verkregen uit dit onderzoek en eerdere waarnemingen maakt duidelijk dat hier een groot nederzettingsterrein intensief bewoond is geweest in de Romeinse Tijd. Diverse nieuwbouwplannen zullen ook in de toekomst onderzoek in deze omgeving noodzakelijk maken.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie E. Jakobs, M.M.A. van Veen en J.A. Waasdorp

Katwijk Door verschillende detector-amateurs werden metaalvondsten aangemeld afkomstig van de zogenaamde Zanderij-Westerbaan aan de zuidrand van de gemeente Katwijk. Dit gebied is in de dertiger jaren gedeeltelijk afgegraven, waarbij destijds vele vondsten aan het licht zijn gekomen. Het RMO heeft in die tijd pogingen ondernomen om een opgraving uit te voeren, maar moest daar wegens de hoge grondwaterstand vanaf zien. Hoewel de nieuwe vondsten uit het gebied allen afkomstig zouden kunnen zijn uit een reeds in dertiger jaren verstoorde context, wijst hun verspreiding mogelijk toch op de aanwezigheid van min of meer intacte bewoningsniveau's. De metaalvondsten betreffen enkele tientallen munten, mantelspelden en andere gebruiksvoorwerpen, voornamelijk daterend uit de Midden- en Laat-Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen. Daar het gebied in de nabije toekomst voor grootschalige woningbouw in aanmerking komt, zal op korte termijn nader onderzoek moeten plaatsvinden.

Leiden: Koensteeg Bij een proefonderzoek van de AWN-Rijnstreek op een toekomstige nieuwbouwlokatie aan de Koensteeg werd voor het eerst Romeins materiaal *in situ* in de Leidse binnenstad aangetroffen. Naar aanleiding van deze vondst zal in 1994 door de ROB een opgraving op deze plaats worden uitgevoerd.

Leidschendam: Leeuwenberg (afb. 10) Na verwerving van de laatste percelen grond door de Golfclub Leeuwenberg kon met een afsluitende campagne in mei en juni het archeo-

Afb. 10. Leidschendam: Leeuwenberg. Plattegrond van een Romeins huis uit de 2e eeuw na Chr. Schaal 1:200. Tek. ROB.

logisch noodonderzoek van de ROB op het toekomstig golfsterrein worden afgerond (zie verder de kronieken over 1991, 364-366 en 1992, 335-336). Het onderzoek richtte zich dit jaar voornamelijk op het gebied tussen de opgravingen van 1991 en 1992, waar vier Romeinse huiserven zijn onderzocht. Verwacht werd dat ook het tussenliggende gebied met vergelijkbare vierkante kavels met daarbinnen boerderijen zou zijn ingericht. Dit bleek echter niet het geval. Het grootste deel van de kreekrug tussen de erven 1-3 en erf 4 bleek niet bewoond te zijn geweest. Wel liepen de sloten van het verkavelingssysteem door zodat kon worden vastgesteld dat de erven 1-3 met erf 4 verbonden zijn geweest. De erfomsluiting van kavel 4 was aan de kant van de erven 1-3 voorzien van een ingang waarnaast een paard lag begraven. Aan een andere zijde werden in de erfslot door de palen van een kleine houten brug gevonden.

In een uithoek van het grotendeels 'lege' verkavelingssysteem werd aan het einde van de opgravingscampagne onverwachts nog een nieuw huis met bijgebouw aangetroffen. Dit gebouw (afb. 10) was kleiner dan de boerderijen die eerder op de vier erven waren aangetroffen, maar had voor het overige een vergelijkbare constructie en indeling. Merkwaardig was echter dat een duidelijke erfafbakening rond deze woonplaats ontbrak. Was dit de woonplaats van een onderhorige boer zonder eigen bezit? In dat verband is het opvallend dat rond het huis voornamelijk handgevormd, inheems aardewerk is gevonden, terwijl in de buurt van de andere huizen het aandeel van Romeins importaardewerk duidelijk hoger was. Een groot tijdsverschil tussen de huizen kan er niet geweest zijn, want alle goed dateerbare vondsten duiden ook voor het kleine huis op de tweede helft van de 2e eeuw na Chr. De vier erven en de vrijliggende boerderij blijken opgenomen te zijn in een nog veel uitgebreider verkavelingspatroon dat zeker 20 ha van de kreekrug en het aangrenzende veen-kleigebied heeft omvat. Zowel de bewoning op erf 1 als op erf 4 lijkt zich in zuidelijke, respectievelijk noordelijke richting verder voort te zetten buiten het door de aanleg van de golfbaan bedreigde gebied. In beide richtingen kunnen langs de kreek zelfs nog meer rechthoekige erven worden ver-

wacht. Of we in dat geval moeten spreken van één of van twee nederzettingen is betrekkelijk arbitrair. Duidelijk is dat beide woonplaatsen deel hebben uitgemaakt van een groter geheel, mogelijk een soort bewoningslint van drie of vier woonkernen op de kreekkrug, verbonden door middel van kavelsloten en de restbedding van de kreek zelf. De onbebouwde ruimten tussen de woonkernen, zoals tussen de erven 1-3 en 4, dienden voor landbouw. Behalve weiden kunnen op de goed ontwaterde kreekkrug ook akkers hebben gelegen. Het archeologisch onderzoek van de afgelopen jaren in Leidschendam werd financieel gesteund door de provincie Zuid-Holland en de gemeente Leidschendam.

Bij toekomstige verdere inrichting van de aan de golfbaan grenzende gebieden in de Tedingbroekpolder zal zowel op het grondgebied van Rijswijk als op dat van Leidschendam verder onderzoek onvermijdelijk zijn.

Midden-Delfland 3: Maasland en Schipluiden, Het Kraaiennest (afb. 11) In het kader van de herinrichting van Midden-Delfland wordt in de Dorp- en Kralingerpolder het recreatiegebied 'Het Kraaiennest' ontwikkeld. Door bemiddeling van de Landinrichtingsdienst is het mogelijk het gehele werk archeologisch te begeleiden. In 1992 zijn proefsleuven aangelegd over het gehele terrein van ca 70 ha. Daaruit bleek dat er sporen aanwezig zijn van de IJzertijd, Romeinse Tijd en Middeleeuwen (zie de kroniek over 1992). In 1993 zijn de uit het proefonderzoek ontdekte plaatsen in het zuidelijke gedeelte van het terrein verder onderzocht gedurende een opgravingscampagne van tien weken.

De geologische ondergrond in het zuidelijke deel van het Kraaiennest bestaat uit sedimenten van een Duinkerke 0-geulensetsel, dat tijdens de Duinkerke I-fase opnieuw gefunctioneerd heeft. De loop van de geulen wijkt nogal af van het beeld dat uit een eerdere geologische kartering was verkregen.

Tussen de D0- en D1-afzettingen is een periode van veengroei geweest. Op de met veen begroeide oeverwallen van de D0-geul heeft hier en daar in de IJzertijd bewoning plaatsgevonden. Het veen is daarna sterk geoxideerd en is tegenwoordig gereduceerd tot een zwart bandje van ca 1 cm dikte. Van bewoning rest geen ander spoor dan een cluster vondsten, voornamelijk aardewerk en houtskool. Het betreft aardewerk met nagelindrukversiering. Daarnaast komt onder het D1-dek dunner handgevoemd aardewerk voor dat licht organisch gemagerd is. Zonder het stratigrafisch verband zou dit zonder meer kunnen doorgaan voor inheems-Romeins aardewerk. Op basis van de klei-afzetting die gedateerd wordt rond de 1e eeuw v. Chr. moet dit aardewerk echter tot de Late IJzertijd gerekend worden. Over de aard van een eventuele nederzetting kan niets gezegd worden, behalve dat deze plaatsvond terwijl de stroomdraad van de D0-geul nog open was.

Na de Duinkerke I-overstromingsfase is het fossiele geulensetsel in de midden 2e eeuw na Chr. als woonareaal in gebruik genomen door de inheems-Romeinse bevolking. In het onderzoeksgebied zijn vier nederzettingen aangetroffen (20.17, 20.11, 21.10 en 21.15), die onderling verbonden zijn geweest door perceleringssloten (over 20.17 zie kroniek over 1991). Het geheel vormt een aantoonbaar in cultuur gebracht landschap. Door sloten te volgen was het mogelijk de volgende nederzetting te ontdekken. De nederzettingen kennen meerdere opeenvolgende fasen van bewoning. Van vindplaats 20.11 zijn alleen de begrenzingen opgegraven, omdat de vindplaats in het planontwerp van het recreatiegebied gespaard kon blijven. Vergelijkbaar met andere nederzettingen is het erf omgeven met sloten. In de erfsloten is veel vondstmateriaal aangetroffen, onder meer een scherp terra sigillata met een erotische voorstelling (zie afb. 11).

Afb. 11. Midden-Delfland 3: Het Kraaiennest, vindplaats 20.11: Een fragment terra sigillata met een erotische voorstelling. Foto IPP.

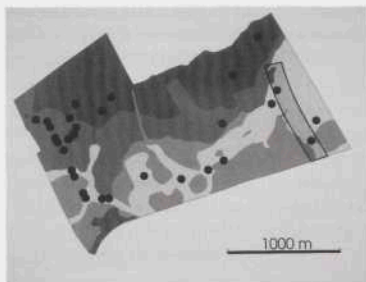
Tijdens het begeleiden van slotengraverijen tussen de vindplaatsen 20.17 en 20.11 kwam een kleine cluster met rechthoekige kuilen te voorschijn. De cluster bestond uit een groep van vijf kleinere kuilen (ca 75 x 1,75 m) dicht bij elkaar geplaatst en één enkele grote kuil (2 x 4 m) iets verder weg. In de kleinere kuilen kwam alleen botmateriaal voor van schaaap/geit en veulen. Het betrof een bewuste selectie van beenderen namelijk de schedel, poten en voetbeentjes. In één kuil bevonden zich de achterbenen van een veulentje met een bijlvormig voorwerp van klei. Behalve bot bevatten de kuilen enkele scherven. De scherven van ten minste twee afzonderlijke kuilen behoren zeer waarschijnlijk één en dezelfde pot toe. De grote kuil bevatte het skelet van een ooievaar. Dit skelet was niet compleet, maar wel gearticuleerd. De schedel, ribben en het bekken zijn de voornaamste onderdelen die ontbreken. Behalve de ooievaar was een pootfragment van een schaaap/geit aanwezig. De grote kuil had verder geen (waarneembare!) inhoud.

Het voorkomen van kuilenclusters met bepaalde bot-elementen kent parallellen in Noord-Holland (zie bij voorbeeld Therkorn over Velsenbroek in de kronieken van de afgelopen jaren). De specifieke vondsten zijn direct vergelijkbaar. Therkorn koppelt de Germaanse mythologie/religie aan archeologische referenten. In die zin kan de combinatie van vondsten duiden op attributen van Germaanse goden (bijl en paard).

IPP, Amsterdam

H. van Londen

Midden-Delfland 4: Woudse polder, vindplaatsen 1.17 & 1.23 (afb. 12) In een campagne van vier maanden zijn opgravingen verricht in het wegtracé van de toekomstige verlengde rijksweg 4 aan de Woudse weg in Schipluiden. Het onderzoek betrof twee vindplaatsen (1.17 en 1.23) met sporen uit de Romeinse Tijd en Late Middeleeuwen A en B. Rijkswaterstaat financierde het gehele onderzoek. Aanvankelijk waren de vindplaatsen laag gewaardeerd en bestonden er geen plannen voor nadere zorg. Amateurarcheologen vestigden echter nogmaals de aandacht op het terrein, nadat vondsten tevoorschijn waren gekomen uit nieuw aangelegde bermsloten. Uit proefonderzoek van het IPP bleek dat beide vindplaatsen onte-

Afb. 12. Midden-Delfland 4: Woudse polder, vindplaats 1.17. Een overzicht van de geologie in de Woudse polder. Met een strook is het tracé van Rijksweg 4 aangegeven. De meest noordelijke stip is vindplaats 1.17. De zuidelijke is 1.23. Tek. IPP.

recht laag gewaardeerd waren. Over het gehele tracé kwamen bewoningssporen voor. Gelukkig bood Rijkswaterstaat op dit late tijdstip nog ruime gelegenheid om het perceel van ca 1 km lengte bij 100 m breedte te onderzoeken.

De geologische ondergrond bestaat uit een nauw vertakt netwerk van geulen, een combinatie van Duinkerke 0- en Duinkerke I-afzettingen. Alle sporen lagen op een kleiige of zavelige ondergrond. Op afb. 12 is de ligging van de vindplaatsen te zien in relatie tot de geologie. De resultaten van het onderzoek op iedere vindplaats worden hieronder kort samengevat.

Vindplaats 1.17 Op de beide oeverwallen van de meest noordelijke geulvertakking kwamen sporen voor uit de Romeinse Tijd (afb. 13). Er zijn twee fasen van bewoning aangetroffen. De eerste dateert uit het midden van de 1e eeuw na Chr. De nederzetting bestaat uit een drieschepige woon-stalboerderij van 6 x 20 m met ingangen in het midden van de lange zijden. Bij deze boerderij horen enkele erfstructuren zoals greppeltjes en paalsporen die duidelijk een functie hadden om de ruimte in te delen. De vulling van de greppeltjes wijst erop dat ze niet lang open hebben gelegen en eigenlijk meteen na aanleg weer gedicht zijn. Mogelijk verwijzen deze greppels naar heggen en hekjes. De stroomdraad van de geul was tijdens de bewoning niet meer dan een drassige depressie of ondiepe sloot waar twee smalle huisslootjes op afwaterden. Hoefindrukken van rundvee waren in de depressie duidelijk te herkennen. Op de zuidelijke oeverwal liep parallel langs de stroomdraad een weg. De weg werd niet gekenmerkt door karresporen, maar door een brede compacte vertrapte en humeuze baan waar kleinere paadjes met wederom hoefindrukken van afweken. Zonder twijfel heeft de weg geleid naar de nabij gelegen nederzetting (afstand ca 150-200 m) die eerder door E. Bult is onderzocht.

Een tweede gebruiksfase bestaat uit zogenaamde *off-site* structuren. Over de stroomdraad is een brede perceleringssloot aangelegd, die deel uitmaakt van een stelsel dat over het gehele wegtracé gevolgd is en geassocieerd kan worden met één van de nederzettingenfasen van 1.23. Deze fase wordt op basis daarvan gedateerd in de late 2e, vroege 3e eeuw na Christus. Behalve de sloot zijn twee grote kringgreppels (met diameters van ca 13-15 m) gevonden die een lage ophoging omsloten. De kringgreppels waren ca 1 m breed en hebben opengelegen. De vulling laat zich vergelijken met die van de perceleringssloot. De heuvels en kringgreppels bevatten geen crematie- of inhumatieresten noch enig nederzettingafval. Wat de functie geweest kan zijn is niet duidelijk. Aanwijzingen voor veestalling (hoefindrukken) of opslag van gewassen (paalsporen) zijn er niet. Bij één van twee bevindt zich een opening in de kring-

Afb. 13. Midden-Delfland 4: Woudse polder. Plattegrond van de Romeinse vindplaats 1.17. Fase 1: drieschepig huis, erfgreppeltjes en een weg; fase 2: een percelingsloot over de stroomdraad en twee kringgreppelstructuren. Tek. IPP.

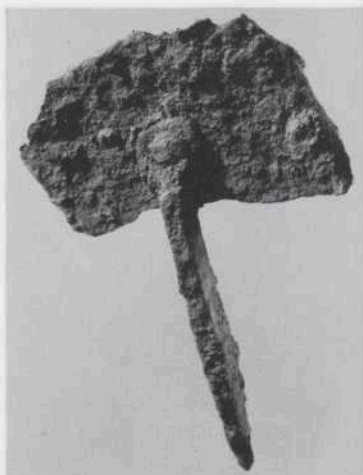
greppel. Men mag aannemen dat de heuvels betreden werden. Er zijn weinig bekende parallellen voor dit type *off-site* in het Maasmondgebied uit de Romeinse Tijd. Degene die er zijn hebben betrekking op grafvelden. Dat de heuvels een monumentale functie gehad hebben, valt alleen daarom al niet uit te sluiten.

Op een gedeelte van het tracé lag een gronddepot van Rijkswaterstaat. In 1994 is dat deel nader onderzocht en zijn er meer ringstructuren aangetroffen. Hierover zal in de kroniek over 1994 worden bericht.

Vindplaats 1.23 Het vervolgen van de percelingsloten van vindplaats 1.17 leidde naar de nederzetting van 1.23. Tussen beide lokaties bevond zich een gebied van ca 400 m dat alleen ingericht is geweest met sloten en greppeltjes van ten minste twee afzonderlijke fasen. Ook vindplaats 1.23 kent ten minste twee afzonderlijke bewoningsfasen uit de Romeinse Tijd. Op het wegtracé is van de vroege fase alleen een deel van het erf aangetroffen. De huisplaats ligt op het aangrenzende perceel aan de noordzijde dat in particuliere handen is. Het valt daarmee buiten het onderzoeksgebied. De datering van deze vroege fase is echter jonger (midden 2e eeuw) dan de eerste fase van vindplaats 1.17 (midden 1e eeuw). De tweede bewoningsfase betreft een boerderij met een zeer omvangrijk erf. Een systeem van sloten deelt het erf in aparte gebruikseenheden in. Dit beeld was reeds bekend van vindplaatsen 19.07, 20.17 en 5.01/2 (zie de kroniek over 1991). Behalve de reeds bekende elementen als moestuin, opslag en ruimte met rituele kuilen, komt bij deze nederzetting ook een ander nieuw aspect voor. De erfsloten met openingen bepalen de wandelroutes over het terrein. Vlak bij het huis

Afb. 14. Midden-Delfland 4: Woudse polder, vindplaats 1.23. Overzicht van een gedeelte van het Romeinse huis met de erfsloten. Foto IPP.

Afb. 15. Midden-Delfland 4: Woudse polder, vindplaats 1.23. Een Romeinse ploeg als bouwoffer. Foto IPP.

komt een u-vormige lus voor in één van de sloten waarbinnen een opgeworpen walletje met slootje ligt. De situatie is het best te vergelijken met een verkeersheuvel. Het lijkt aannemelijk dat vanuit huis een wandelpaadje langs dit walletje bedoeld is. Dit deel van het erf lijkt daarmee op een aangelegde (bloemen)tuin. Het huis zelf is éénschepig met afmetingen van 6 x 20 m met de ingangen in het midden van de lange zijden. Langs de vier zijden, ca 2 m van de wanden, lopen huissloten. De toegang naar het huis wordt via de hoekpunten verkregen (zie afb. 14). In de noordelijke wandgreppel is een bouwoffer gevonden. Het betreft een ploegschoen (zie afb. 15). Omdat het huis geen duidelijke verdeling in een woon- en stalgedeelte heeft, er bovendien nergens hoefindrukken gezien zijn en het huis zeer nauw begrensd is, lijkt het niet om een veeteeltbedrijf te gaan. De ploeg in de wandgreppel wijst dan ook eerder op een bedrijf dat gericht is op akkerbouw dan op veeteelt. De aanleg van het huis en de erven zijn symmetrisch.

Half overlappend met de Romeinse nederzetting van 1.23 tot aan de Woudse weg komen over een gebied van ca 300 x 100 m Middeleeuwse sporen voor. Deze zijn te herleiden tot ten minste vier fasen. De vroegste fase dateert uit de 14e eeuw. Het betreft een sloot vol nederzettingensafval dat wijst op een gemeenschap van welgestelde mensen. Tot de vondsten behoort onder andere een steekzwaard. Aardig is dat de sloot exact loopt over een deel van de Romeinse percelering. De Romeinse sloot is in de 14e eeuw opnieuw uitgegraven. Dit betekent dat de Romeinse landindeling met sloten tot aan de 14e eeuw zichtbaar is geweest, zo niet nog gewoon gefunctioneerd heeft. In 1994 is een muurtje (secundair gebruikte) kloostermoppen aangetroffen van een boerderij die mogelijk tot dezelfde fase behoorde (zie hiervoor de kroniek over 1994).

De volgende fase is moeilijk te dateren. Aan de hand van oversnijdingen is deze wel na de 14e-eeuwse sporen te plaatsen. Het gaat om een cluster van dierbegravingen, veelal zeer

jonge dieren. Dat ze met enige ceremonie begraven zijn, blijkt uit de kuilen en deposities. De kuilen zijn volgens een vast patroon uitgezet. Sommige dieren hebben een voorwerp meegekregen, zoals een hond met een kluijfe. In een vreemd 'oogvormig' spoor, bestaande uit greppeltjes (het oog) en een kuil (de pupil), kwam een veulentje te voorschijn. Op de schedel was het achterbeen neergelegd, het bekken ontbrak en naast het skelet lag een mondharp. Paard is relatief veel voorkomend onder het botmateriaal. Het terrein zou vroeger ook wel bekend zijn geweest onder de veldnaam 'Het Paardenveld' (mondellinge mededeling J. Moerman).

De derde fase betreft een boerennederzetting uit de 15e en 16e eeuw. Het erf is ingedeeld door middel van brede sloten. Van de boerderij resteren alleen bakstenen en grote hoeveelheden huisraad. De sloten zijn opgevuld met het materiaal alsof het terrein geëgaliseerd is. Uit de clustering van de bakstenen en de erfindeling is te herleiden waar het huis gestaan heeft. Een deel van het erf is gebruikt om systematisch diepe kuilen aan te leggen, die gedicht zijn met mest en afval. De functie van de kuilen zo dicht bij de boerderij zal mogelijk primair met de opslag (het inkuilen) van de oogst of voorraad te maken hebben; zij zullen pas later met afval gedicht zijn. Het terrein is na de bewoning geëgaliseerd. De plaatselijk zeer zware teellaag onder de huidige grasmat wijst erop dat het gebied voor de akker-/tuinbouw gebruikt is.

De vierde fase bevindt zich voor aan de Woudse weg. Het zijn sloten en kuilen uit de 17e en 18e eeuw die bij de voorganger van een in 1993 nog bestaande boerderij behoren. Deze laatste is voor de aanleg van de rijksweg gesloopt.

Met het onderzoek van dit tracé is een deel van het cultuur-historisch landschap beschreven. Het is aangetoond dat voorafgaand aan de Middeleeuwse ontginningen een Romeinse landindeling aanwezig was, die mede bepalend is geweest voor de latere inrichting. Men kan zelfs concluderen dat de huidige oriëntatie van rijksweg 4 via de Middeleeuwse ontginningen te herleiden is tot de inrichting van het land in de Romeinse Tijd.

IPP, Amsterdam

H. van Londen

Midden-Delfland 5: Delft-Abtswoudse Polder, achter Schieweg 146 en 168 (vindplaats 4.23) (afb. 16 en 17) In het kader van de herinrichting van Midden-Delfland zal een gedeelte van de Abtswoudse polder een nieuwe bestemming als recreatief bos krijgen. Met bijdragen van zowel de provincie Zuid-Holland als het IPP en IPL kon ca 20 ha door middel van intensieve prospectie onderzocht worden. Ofschoon er geen vondstmeldingen bekend waren uit dit gebied is toch besloten de inrichtingswerkzaamheden archeologisch te begeleiden in een samenwerkingsverband van IPL en IPP. De overwegingen voor een dergelijke aanpak berusten op de ervaring opgedaan op andere plaatsen in Midden-Delfland waar de dichtheid aan *site*- en *off-site* structuren ook vele malen groter bleek dan het aantal geregistreerde vondstmeldingen. Ten westen van de plantvakken ligt een inheems-Romeinse vindplaats (vindplaats 4.03).

De ondergrond van het onderzoeksareaal bestaat uit een stelsel van nauw vertakte geulen die tot het Gantelsysteem behoren en tijdens de Duinkerke I-transgressiefase gevormd zijn (zie afb. 16). De klei-afzettingen afkomstig van dit geulenstelsel wiggen in zuidelijke richting uit over een veengebied. De DI-afzettingen zijn afgedekt met de uit dit gebied bekende woudlaag. Daarop bevindt zich weer een kleipakket, vermoedelijk een Duinkerke III-afzetting.

Door het IPL is geëxperimenteerd met ploegen en frezen als nieuwe verkenningmethode

Afb. 16. Midden-Delfland 5: Abtswoudse polder. Overzicht van geologie en de ligging van vindplaats 4.23. Met een kader is het plantvak van afb. 17 aangegeven. Tek. IPP.

op veen en klei. Op de klei is de methode vergeleken met de resultaten van het proefsleuvenonderzoek dat door het IPP is uitgevoerd. Hieruit bleek dat ploegen alleen onder gunstige omstandigheden, namelijk het ontbreken van afdekkende kleilagen en de aanwezigheid van vondstmateriaal, goede resultaten biedt. De proefsleuven gaven een complex stelsel van Romeinse perceleringssloten te zien (zie afb. 17), die niet ontdekt zouden zijn bij het ploegen.

De slotensystemen zijn georiënteerd in de richting van de geulen. Er konden, wat betreft de maatvoering, verschillende eenheden van percelering herkend worden. Ook bestaat er verschil tussen de verschillende sloten zelf.

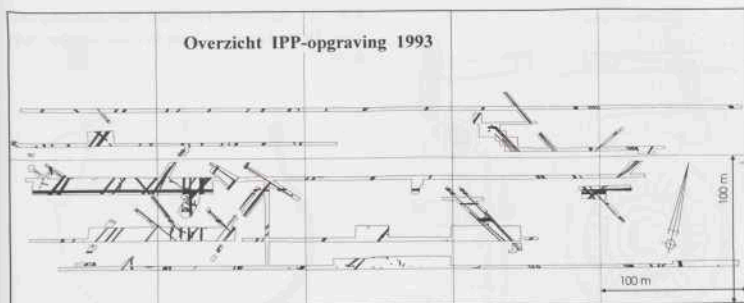
De resultaten tonen aan dat het land rondom nederzettingen intensief in cultuur gebracht is met perceleringssloten van verschillende aard. Daarmee kan een inzicht verkregen worden in bijvoorbeeld de waterhuishouding en mogelijk ook in de eigendomsgrenzen.

IPP, Amsterdam

H. van Londen

Monster: Poeldijk (afb. 18) De modernisering van een tuinbouwbedrijf op de plaats van een beschermd archeologisch monument in combinatie met het uitgraven van een grote waterpartij in de directe omgeving daarvan vormden in november en december en het voorjaar van 1994 voor de ROB de aanleiding om aanvullend archeologisch onderzoek uit te voeren aan de Wateringse weg in Poeldijk. Op deze plaats zijn in 1970 de fundamenten van een stenen gebouw uit de Romeinse Tijd gevonden. Ook het bekende bronzen militaire diploma van een Cananafaat die rond 160 na Chr. in de *Ala I Noricum* diende, is van deze plaats afkomstig (zie bij voorbeeld Bloemers, Louwe Kooijmans en Sarfatij 1978, 99). Deze vindplaats en de directe omgeving zijn in 1971 afgedekt en onder wettelijke bescherming gebracht. Wegens de noodzakelijke vervanging van de tuinbouwkas waarin de fundering ligt, werd dit jaar besloten van de gelegenheid gebruik te maken de omvang van de Romeinse nederzetting nader vast te stellen.

Onder het Middeleeuwse kleidek tekenen zich twee duidelijke Romeinse vondstlagen af. Door middel van grondboringen kon worden aangetoond dat de nederzetting veel groter is

Afb. 17. Midden-Delfland 5: Abtswoudse polder, vindplaats 4.23: offsite-structuren; een complex perceleringssysteem uit de Romeinse Tijd. Tek. IPP.

geweest dan eerder was vermoed. De woonlagen zijn aan de zuidkant van de Wateringse weg in kaart gebracht, maar het verloop van de lagen maakt het waarschijnlijk dat ook aan de noordzijde van de weg nog belangrijke elementen van de nederzetting te verwachten zijn. Dit gebied was echter niet toegankelijk voor onderzoek.

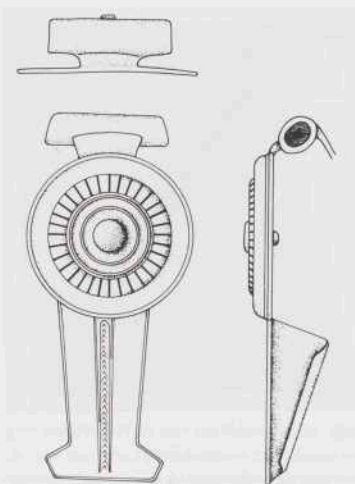
Tijdens het booronderzoek bleek eveneens dat een geplande waterpartij naast het tuinbouwbedrijf grotendeels binnen de grenzen van de Romeinse nederzetting lag. Pogingen om het benodigde onderzoek op een geheel verantwoorde wijze in de werkzaamheden in te plannen en uit te voeren liepen op het laatste moment mis. In plaats van opgraven kon op deze plaats slechts sprake zijn van uitgebreide waarnemingen. Toch zijn hierbij belangrijke aanvullende gegevens verzameld over de nederzetting in Poeldijk. Op de eerste plaats lijkt de nederzetting omgeven te zijn geweest door een dubbele gracht. In een van deze grachten was een pallasade geplaatst. De oudste fase van de nederzetting lijkt terug te gaan tot de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. Met dit niveau is onder andere een grote bronzen distelfibula geassocieerd (afb. 18). Verder zijn er duidelijke aanwijzingen voor ijzerbewerking aan de binnenzijde van de omgrachting gevonden.

Ondanks dat over de aard van de nederzetting in Poeldijk nog veel vragen onbeantwoord blijven, heeft het in 1993 (en 1994) uitgevoerde onderzoek het wetenschappelijk belang van deze lokatie nader onderbouwd. De wettelijke bescherming van het terrein zal op basis van de jongste gegevens dienen te worden aangepast. Het onderzoek kwam tot stand dankzij de financiële steun van de provincie Zuid-Holland en de medewerking van de grondeigenaar C. van Leeuwen.

Spijkenisse: Hartelpark Bij herinrichtingswerkzaamheden in het Hartelpark in het voorjaar van 1993 ontdekte de heer R. de Lange uit Spijkenisse aardewerkscherven uit de Romeinse Tijd. Nader booronderzoek leerde dat het materiaal afkomstig was uit een deels opgeploegde vondstlaag op 60 – 100 cm diepte, die stratigrafisch in de top van de afzettingen van Duinkerke I te plaatsen is. Aan het oppervlak waren de scherven verspreid over een gebied van ongeveer 10 bij 20 m.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Afb. 18. Monster: Poeldijk. Romeinse distelfibula. Datering: eerste helft 1e eeuw na Chr. Tek. ROB.

Valkenburg Tijdens de afrondende fase van de vernieuwing van de riolen in de dorpskom zijn door de provinciaal assistent nog enkele aanvullende waarnemingen gedaan. De aange troffen sporen betroffen dit jaar echter voornamelijk sloten van het Laat-Middeleeuwse verkavelingspatroon. De weinige Romeinse vondsten bevestigen het in eerdere jaren verkregen beeld.

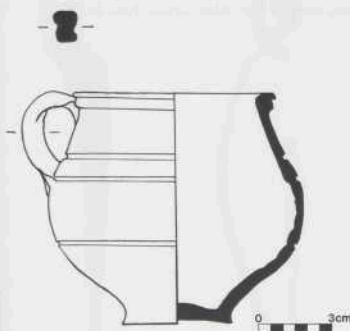
Valkenburg/Wassenaar Ook dit jaar werden van diverse kanten weer vondsten en sporen gemeld uit het toekomstige recreatiegebied tussen het Valkenburgse meer en de Ommedijkse polder in Wassenaar. De vondsten duiden op vrij intensieve agrarische bewoning in de IJzertijd en de Romeinse Tijd. De Middeleeuwse sporen en vondsten worden voornamelijk in verband gebracht met kleinschalige klei- en veenwinning.

Vlaardingen: Hoogstad (afb. 19 en 20) Na het overlijden van dr C. Moerman, bekend van de alternatieve geneeswijze voor kanker, kocht de gemeente Vlaardingen van zijn erfgenamen het complex 'Hoogstad', bestaande uit een boerderij, herenhuis en landerijen. De laatste werden in 1993 bouwrijp gemaakt in verband met de realisering van een bedrijventpark. Tijdens het graven van een wegcunet werd door R. Hirschel enig vondstmateriaal geborgen, daterend uit de Romeinse Tijd (eind 1e of het begin van de 2e eeuw). Op basis van deze vondstmelding werd een opgraving ondernomen, die in 1994 werd voortgezet.

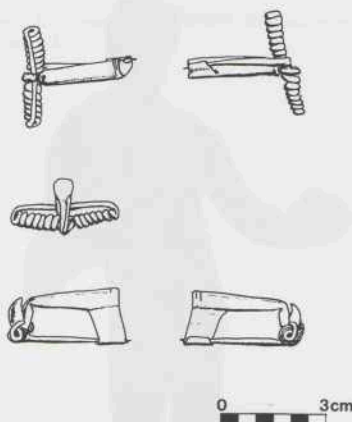
De vindplaats bevindt zich op een relatief hoge oeverwal, aan de buitenbocht van een kreek. Door middel van een aantal profielseuven en grondboringen kon de loop van de kreek bepaald worden. Tevens werd de waarschijnlijke lokatie van bebouwing aangetroffen, op het hoogste punt van de oeverwal. Deze zal in 1994 worden opgegraven.

De kreek bleek ten tijde van de bewoning geleidelijk aan dichtgeslibt te zijn. Dit proces

Afb. 19. Vlaardingen: Hoogstad. Romeins ruwwandig oorpotje, Stuart 1977, type 213A. Datering: tweede helft 1e - begin 2e eeuw na Chr. Tek. O. Dorenbos.

Afb. 20. Vlaardingen: Hoogstad. 'Germaanse' kniefibula. Almgren 1923, type 141. Datering: 2e eeuw na Chr. Tek. O. Dorenbos.

werd versneld doordat vanuit de nederzetting in de kreek afval werd gedumpt. De kreek werd tijdens de opgraving in haakse vakken uitgegraven. Het opvullingsproces kon zo nauwkeurig worden onderzocht. De vullingspakketten bevatten een grote hoeveelheid vondstmateriaal, variërend van aardewerk en bot tot houten voorwerpen en fibula's (afb. 19). Opvallend was dat zich onder het aardewerk een aantal complete en bijna-complete potten bevonden (afb. 20). Het Romeinse importaardewerk maakt ca 10% van het totaal aantal scherven uit. Een aparte categorie binnen het aardewerk wordt gevormd door het zogenaamde kustaardewerk, gebruikt bij de produktie van zeezout, waarvan vele honderden scherven, o.a. ook bodem- en golfrandfragmenten, zijn gevonden. De hoge grondwaterstand heeft voor een uitstekende conservering van met name hout en metaal gezorgd. Naast afgedankt huisraad werd ook mest in de kreek gestort. Een opmerkelijke vondst ten slotte was een menselijk achterhoofdsbeen.

In een latere fase bleek de inmiddels geheel opgevlude kreek opnieuw als waterloop in gebruik te zijn genomen, door middel van een in het tracé uitgegraven, ca 1 m brede en 30 cm diepe, sloot. In de directe nabijheid van de kreek bevonden zich voorts een greppel en een aantal ondiepe kuilen, waarvan er één een geweistang van een edelherf bevatte.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumenten

J.P. ter Brugge

Vlaardingen: Samuel Esmeyerstraat Ten tijde van de grote Vlaardingen cultuur-opgraving aan het begin van de jaren zestig werd een vindplaats uit de Romeinse Tijd ontdekt aan de Samuel Esmeyerstraat. De waarneming bestond indertijd uit de vondst van (inheems-)Romeins aardewerk, mest en houten palen. Vooruitlopend op de hier ter plekke, te realiseren nieuwbouw, werd een nadere verkenning uitgevoerd. Deze bestond uit een aantal grondboringen, die naast geologische gegevens ook archeologica aan het licht brachten.

Afb. 21. Voorburg: Arentsburg. Romeins bronzen beeldje van Mercurius. Foto ROB.

Een met de vindplaats te associëren vuile en zandige kleilaag bleek te behoren bij de vulling van een kreek, die waarschijnlijk ten tijde van de bewoning gefunctioneerd heeft. In de vuile opvullingslaag bevonden zich evenwel geen scherven of ander vondstmateriaal. De plaats van de kreekvulling bleek ook niet direct bedreigd door de aanstaande bouwactiviteiten.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumenten

J.P. ter Brugge

Voorburg: Arentsburg (afb. 21) Na beëindiging van de saneringswerkzaamheden op het speelterrein van het Instituut Effatha in Park Arentsburg (zie hiervoor de kroniek over 1992, 346-349) werd begin dit jaar de tijdelijke toerit door het park naar het speelterrein verwijderd. Hierbij is ook een deel van de teelaarde onder het grasveld afgeschoven. Mogelijk zijn daarbij Romeinse niveau's van de Romeinse stad Forum Hadriani tijdelijk bloot komen te liggen. De ROB was hiervan niet in kennis gesteld. Enkele detector-amateurs hebben in korte tijd een groot aantal Romeinse munten, mantelspelden en andere gebruiksvoorwerpen gevonden. Een deel hiervan is later aangemeld. Bijzonder is de vondst van J. Wildschut van een vrijwel ongeschonden bronzen beeldje van de god Mercurius (afb. 21). De vele metaalvondsten geven een goede indruk van de welstand van de bewoners van deze stad. Korte tijd later konden bij het vervangen van het stamriool in de Ds. Veldhoenlaan en Arentburgerlaan door de provinciaal assistent wel enkele aanvullende waarnemingen worden gedaan. Een aantal Romeinse funderingen uit de opgravingen van Holwerda en Reuvs binnen de muren van Forum Hadriani kon nauwkeuriger worden ingemeten.

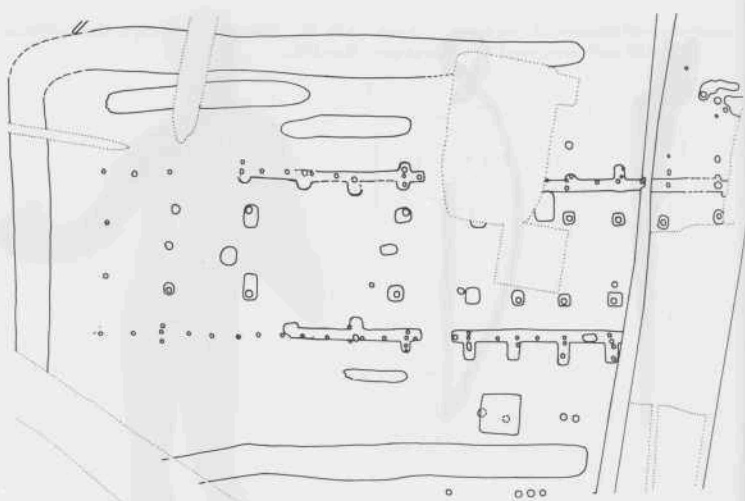

Afb. 22. Wateringen: S11/S54. IJzertijdfibula.
Foto IPL.

Wateringen: tracé Provinciale weg S11/S54 (afb. 22 en 23) In aansluiting op een door de Stichting RAAP uitgevoerde veldverkenning in de tracés van de toekomstige zuidelijke rondweg Den Haag en de zogenaamde veilingroute heeft de ROB op drie lokaties in de gemeente Wateringen aanvullend archeologisch onderzoek verricht. Het doel hiervan was om door middel van proefsleuven vast te stellen wat de aard, de kwaliteit en de omvang van de archeologische resten waren, waarvoor RAAP aanwijzingen had gevonden. Dit onderzoek werd gefinancierd door de dienst Verkeer en Vervoer van de provincie Zuid-Holland. Een vierde potentieel belangrijke lokatie was wegens het ontbreken van toegangsmogelijkheden nog niet beschikbaar voor nader onderzoek.

De proefsleuven op de andere drie lokaties waren bijzonder succesvol. Nabij de gemeentegrens met 's-Gravenhage werden zowel Romeinse als Middeleeuwse bewoningssporen aangesneden, enige honderden meters naar het zuiden werden op de tweede lokatie voornamelijk ploegsporen uit de IJzertijd ontdekt, maar ook aanwijzingen voor een nabijgelegen nederzetting (afb. 22). Op de derde vindplaats werden op een veel dieper niveau, onder het veen, Neolithische vondsten gedaan die duiden op een nederzetting uit de Hazendonk III-periode (ca 3700 Cal. BC). In overleg met alle betrokkenen werd vervolgens besloten dat lokatie 1 door de ROB direct zou worden opgegraven, terwijl de lokaties 2 en 3 in 1994 door het IPL zullen worden onderzocht. Lokatie 4, vermoedelijk een gedeelte van een nederzetting uit de Romeinse Tijd, zal tijdens de aanleg van de weg zelf nader worden onderzocht.

Bij het onderzoek van lokatie 1 is vast komen te staan dat ter hoogte van het tracé in de Romeinse Tijd een agrarische nederzetting heeft gelegen. De woonplaats lag op de noordelijke oeverwal van de Gantel ingeklemd tussen deze rivier zelf en een zijkreek die ter hoogte van de nederzetting vrijwel parallel aan de Gantel heeft gelopen. De nederzetting heeft zich ver buiten het tracé uitgestrekt, maar alleen het direct bedreigde gedeelte binnen het tracé is opgegraven. Het opgegraven gedeelte vertoont erg veel overeenkomsten met de recentelijk

Afb. 23. Wateringen: S11/S54. Plattegrond van een boerderij uit het einde van de 1e of het begin van de 2e eeuw. Schaal 1:200. Tek. ROB.

opgegraven nederzetting in Leidschendam (zie eerder in deze kroniek). Ook in Wateringen lijkt sprake te zijn geweest van door sloten omgeven rechthoekige of vierkante erven langs een kreek met daarbinnen individuele boerderijen met enkele bijgebouwen. De plattegrond van een grote drieschepige boerderij was vrijwel intact overgeleverd (afb. 23). De plantenresten uit een met mest gevulde afvalkuil in dit huis duiden erop dat het vee uit de nederzetting graasde op weidegronden die periodiek met zoutwater werden overdekt. Hieruit blijkt weer eens hoever het zeewater in de Romeinse Tijd vanuit de Maasmond de Gantel opgestuwd kon worden.

De in Wateringen opgegraven sporen stammen uit de late 1e en de eerste helft van de 2e eeuw na Chr. Latere bewoningsfasen kunnen echter niet worden uitgesloten. Het zuidelijk deel van de nederzetting is in de Middeleeuwen bij een doorbraak vanuit de Gantel verspoeld. Het moment waarop dit is gebeurd viel niet meer te achterhalen. Het is echter zeker voor de aanvang van de Middeleeuwse bewoning geweest, die op grond van het aardewerk aan het einde van de 12e eeuw kan worden geplaatst. Waarschijnlijk is er toen op deze plaats een omgrachte kasteelachtige woonplaats ontstaan. Hiervan is in het tracé alleen maar een klein gedeelte van de gracht en een direct aangrenzend gedeelte van het binnenterrein opgegraven. Het grootste deel van de Middeleeuwse sporen ligt buiten het tracé. De welstand van de bewoners blijkt uit de aard van het vondstmateriaal. Over de vraag of dit de voorganger van de in het centrum van Wateringen gelegen Hof van Wateringen is geweest kan pas na verder onderzoek uitsluitsel worden verkregen.

Middeleeuwen en later

Barendrecht Door T.C. Blinde uit deze gemeente zijn twee vindplaatsen ontdekt uit de 13e of 14e eeuw. Op de eerste, aan de Ziederwijdsde kade (object 20-38) werden aardewerk, bot en baksteenfragmenten aangetroffen. Nader onderzoek leverde voorts mestkuilen op in de sterk aangetaste top van het Hollandveen. Het geheel wordt afgedekt door een dik kleidek dat na de overstromingen in 1373 is gevormd. Ook aan de Korte Koedoodsedijk (object 20-39) werden aardewerk, baksteenfragmenten ($6\frac{1}{2} \times 13 \times ?$ cm) gevonden evenals enkele fragmenten tufsteen. De vondsten zijn waarschijnlijk verspoeld. Het is verleidelijk om het materiaal in verband te brengen met het Middeleeuwse dorp Carnisse, dat bij de overstromingen van 1373 ten onder is gegaan (Hageman 1991).

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Delft: Beestenmarkt Bij de herinrichting van de Beestenmarkt werd onder meer de rioleringsleiding vervangen. Tijdens de uitvoering van dit werk werden resten van het voormalige, in 1449 gestichte Minderbroedersklooster aangetroffen. Ondanks dat het onderzoek beperkt bleef tot de rioleringsleidingen, aangevuld met twee zelf gegraven sleuven met het doel enkele interpretatieproblemen op te lossen, konden de hoofdlijnen van de kapel en van de indeling van het terrein worden gereconstrueerd.

Het kloosterterrein was in het noorden begrensd door een zware muur langs de Broerhuisstraat. Aan de westzijde vormde een muur op ca 3,5 m uit de huidige rooilijn van de Beestenmarkt de grens. Tussen beide gevellijnen liep oorspronkelijk de in de 16de eeuw verdwenen Kleine Broerhuissteeg. Aan de zuidzijde was het klooster begrensd door de rooilijn van de Molslaan en in het oosten vermoedelijk door die van het Oosteinde.

De noord- en westgevel van de kapel waren onderdeel van de ommuring van het complex. Op de oostelijke helft van het huidige plein lag de kloosterhof waar omheen gebouwen stonden. Het koor en het schip van de kapel zijn respectievelijk 21 en 44 m lang en 10,5 en 22 m breed. Nauwkeurige maten zijn niet te geven omdat de waarnemingen op ongelijke hoogte in de fundering zijn gedaan. Duidelijk is wel dat er volgens een vaste verhouding van 2:1 is gebouwd. In het verlengde van het koor stonden twee rijen met elk drie kolommen die het schip in vier even grote traveeën deelde. Daarbij was het middenschip twee maal zo breed als elke zijbeuk. Vanwege de grote overspanning van het schip heeft de kapel geen zadeldak gehad, maar een dak bestaande uit dwarskappen. Daarmee behoort de kapel tot het type hallekerk, de enige van dit type in Delft. Het klooster is in 1595 voor het grootste gedeelte afgebroken. Op de opgevallende plek werd voortaan vee verhandeld, waaraan het plein zijn naam Beestenmarkt ontleent.

Gemeente Delft, sectie Algemeen, Monumenten & Archeologie

E.J. Bult

Delft: Zuideinde Tijdens een omvangrijke bodemsanering aan het Zuideinde werden bewoningssporen uit het derde kwart van de 15e eeuw en later gevonden. Dit terrein ligt langs de Schie, even ten zuiden van de Middeleeuwse stad. Hier lag blijkens het schilderij van de stadsbrand uit 1536 een voorstad. Van de oudste Middeleeuwse gebouwen werden uitsluitend de funderingen van achtergevels aangetroffen, die juist achter de huidige rooilijn lagen. Hieruit blijkt dat de Schie en de weg erlangs oorspronkelijk verder naar het oosten hebben gelegen.

Voor de bouw werd de drassige ondergrond, die bestond uit oude geulbeddingen, opge-

hoogd. De basis van de ophoging ligt op ongeveer 1,9 m – NAP. Het bouwniveau lag op ca 1,2 m – NAP, terwijl de laag tot waarop tijdens de Tachtigjarige Oorlog (in 1573) de bebouwing buiten de stad was gesloopt, op 80 cm – NAP lag. Van vóór 1573 dateren tien beerputten en twee waterputten. Verschillende voorwerpen wijzen op activiteiten die verband houden met scheepsbouw.

Na 1600 wordt hier opnieuw gebouwd. Door de verbreding van de Schie schoof de rooilijn van de huizen in westelijke richting op. De percelen werden in dezelfde richting verlengd en maakten na ca 5 m een lichte knik in zuidelijke richting. De funderingen zijn vooral gemetseld van ijsselstenen met tussen de zijmuren een ozedrop. In veel gebouwen komen keldertjes voor, zowel langs de straatzijde als in gebouwen op het achtererf. Ten opzichte van de voorafgaande periode is het aantal beerputten sterk afgenomen tot drie nieuwe beerputten en één hergebruikte 16e-eeuwse beerput. Het aantal ingegraven afvaltonnen bedraagt minstens elf en het aantal van elf waterputten is fors hoger dan in de voorafgaande periode. Uit archiefonderzoek blijkt dat er in de drie noordelijkste gebouwen een herberg was gevestigd.

Ongeveer 30 m ten zuiden van het hierboven beschreven terrein werden afvalkuilen met veel misbaksels gevonden. Vrijwel het gehele assortiment aan roodbakkend aardewerk dat rond 1500 in gebruik was, is hieronder vertegenwoordigd. Een brede greppel sluit aan de oostzijde het terrein van de kuilen af. Sporen van een oven zijn (nog) niet ontdekt.

Opvallende vondsten tussen het afval zijn mallen en misbaksels van pijpenbeeldjes, vervaardigd van zowel fijne rode aarde als van krijtwitte pijpenaarde. In de Middeleeuwen gold het fabriceren van heiligen beeldjes als een apart beroep. Of zich ter plekke ook een 'heijligenbacker' had gevestigd, of dat zijn produkten werden meegebakken bij een lokale pottenbakker is onduidelijk.

Gemeente Delft, sectie Algemeen, Monumenten & Archeologie

E.J. Bult

Delft: Gasthuisplaats (afb. 24) In verband met sloop- en herinrichtingswerkzaamheden werd met subsidie van de provincie Zuid-Holland een vervolgonderzoek ingesteld naar het daargelegen gasthuis (zie ook Kistemaker, Buzing en kat 1985). Dit gasthuis behoorde tot het Norbertijnerklooster Koningsveld, dat in 1264 toestemming kreeg voor de bouw van een kapel bij het gasthuis.

Van de oudste kapel werden het koor, de fundering van het altaar en het begin van het schip teruggevonden. De koorsluiting was rechthoekig en binnenwaarts gemeten 6,6 m breed. De lengte van het koor bedroeg 4,5 m. De fundering van de koorafsluiting was slechts één steens breed (steenformaat: 31/30 x 15/14 x 9/8 cm), zodat het niet is uitgesloten dat er oorspronkelijk een houten wand op heeft gestaan.

In het koor was nog een gedeelte van de fundering van het altaar aanwezig. Deze stond los van de koormuur en was 2,5 m lang en mogelijk even breed. Op 7,25 m uit de binnenkant van de koorsluiting werd een scheidingswand gevonden tussen de altaarruimte en het gedeelte van het schip dat als ziekenzaal werd gebruikt. Het schip van de oudste kapel was binnenwaarts minimaal 8,5 m breed.

In de eerste helft van de 15e eeuw is de kapel fors uitgebreid. Het schip is in zuidelijke richting verbreed tot ca 12,5 m en in oostelijke richting verlengd tot juist voorbij de oude koorafsluiting. Daar bevond zich een triomfboog met een overspanning van ca 6,5 m. Het nieuwe koor is 9 m breed en 18 m lang en heeft een polygonale afsluiting. Tegen de buitenzijde van het koor zijn rondom steunberen aangebracht. De fundering is maximaal 2,5 m

Afb. 24. Delft: Gasthuisplaats. Middeleeuwse begravingen. Foto gemeente Delft.

breed, het opgaande muurwerk 'slechts' 0,6 m (steenformaat: 22,5 x 10,5 x 5,5/5 cm).

Ten zuiden van de kapel werden twee grote beerkelders aangetroffen. De meest zuidelijke bleek drie keer verbouwd te zijn en in de vorige eeuw reeds gelegegd. Op grond van het steenformaat en enkele resterende scherven dateert de jongste aanlegfase uit het einde van de 15e eeuw, de oudste fase uit de eerste helft van de 14e eeuw. De meest noordelijke beerkelder dateert uit ca 1400.

De begraafplaats lag oorspronkelijk buiten de oudste kapel. Er zijn ruim 100 graven van geborgen, die dateren vanaf de bouw van de kapel tot in het begin van 15e eeuw. Verscheidene begravingen zijn zelfs verstoord door de aanleg van het nieuwe koorgedeelte dat zich ten dele over de begraafplaats heeft uitgebreid. Vanaf de 17e eeuw wordt er ook binnen de kerk begraven, met name in de nog lege grond van de oude kapel.

Het model doodskisten van de jongere groep graven wijkt sterk af van de oudere graven. De zijwanden van de latere (naaldhouten) kisten lopen naar het voeteneinde taps toe. Bovendien bestaat de bodem van de kist uit meerdere dwarsliggende planken. De 14e-eeuwse kisten zijn daarentegen rechthoekig, gemaakt van eikehout en hebben een kistbodem die bestaat uit één plank. De 17e-eeuwse kisten zijn meestal recht boven elkaar begraven. Dit wijst erop dat de graven klaarblijkelijk in de kerkvloer waren gemarkeerd. Bij de oudste graven waren wel de rijen gemarkeerd waarin begraven werd, maar niet de afzonderlijke graven.

Gemeente Delft, sectie Algemeen, Monumenten & Archeologie

E.J. Bult

Delft: Oosteinde 108-128 Gedurende een bodemsanering werden twee afvalputten onderzocht. Uit een vroeg-18e-eeuwse tonput kwamen verscheidene voorwerpen, waaronder enkele Nederrijnse borden. Uit een 17e-eeuwse stenen put werd onder andere Hessisch aar-

dewerk geborgen. Op de bodem van de put lag het skelet van een kat. Dit dier is waarschijnlijk als kadaver in de put gegooid om het fermentatieproces van het afval te bevorderen. Tegen clandestiene gravers die een (reeds eerder geleegde) beerput op het terrein trachtten uit te graven werd een proces-verbaal opgemaakt.

Gemeente Delft, sectie Algemeen, Monumenten & Archeologie

E.J. Bult

Delft: Asvest-Zuiderstraat Gedurende een ingrijpende bodemsanering op het terrein van de gasfabriek die binnen, buiten en op de voormalige stadssingel was gelegen, werden verscheidene waarnemingen gedaan. In de onderste vulling van de stadssingel werd stortafval van een pottenbakker uit het midden van de 18e eeuw aangetroffen. Een belangrijk deel van zijn productie bestond uit rode geglazuurde theepotten, voorzien van deksel, schenkruit en oor.

Onder de stadswal ontbreken grondsporen, wat erop wijst dat de stadswal na de stadsuitbreiding van 1355 op maagdelijke grond is opgeworpen. Langs de binnenzijde ervan werd een 14e- eeuwse greppel aangetroffen, waarin het regenwater van het waltalud werd opgevangen.

Op het terrein binnen de stadswal lagen verschillende rechthoekige mestkuilen uit de tweede helft van de 14e eeuw. In één afvalkuil werd pottenbakkersafval gevonden. Het aardewerk is sterk gefragmenteerd en gesinterd. Het vormenspectrum bestaat uit platte pannen, grapen op teentjes, deksels met knop, honingpotjes en kannen op uitgeknepen teentjes en een geprofileerde manchet. Het vaatwerk kan op typologische kenmerken worden gedateerd in het midden van de 14e eeuw. De produkten vertonen veel overeenkomsten met het afval dat in 1983 aan de Nieuwe Langendijk is gevonden.

In de binnenhoek van de stadssingel werd in het talud een zware bakstenen poer aangetroffen. Op grond van het gebruikte steenformaat (23,5/22 x 10,5 x 5,5/5 cm) dateert de fundering uit het tweede kwart van de 15e eeuw. De poer kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan de in 1447 vermelde stenen windkorenmolen die in deze buurt moet hebben gestaan.

Gemeente Delft, sectie Algemeen, Monumenten & Archeologie

E.J. Bult

Dirksland Aan de Westhavendijk werden door leden van de vereniging De Motte enkele waarnemingen gedaan in een bouwput. In de vulling van een smalle watering werden vondsten gedaan van huisraad dat stamde uit de 19e en het begin van de 20e eeuw.

Bron: R. Olivier, *Goeree-Overflakkee in Bodemvondsten*.

Dordrecht: Dubbeldam Via correspondent C. van der Esch werd de vondst van Romeins en inheems aardewerk aangemeld dat enige tijd eerder was gevonden bij het uitgraven van een vijver aan de Oudendijk. Op een iets hoger niveau zijn daar ook scherven van Paffrath, Pingsdorf en Andenne aardewerk uit de 11e - 13e eeuw geborgen. De vondsten duiden op de aanwezigheid van bewoning in beide perioden, die waarschijnlijk op een oeverwal van de Dubbel gesitueerd is geweest.

Goedereede: Ouddorp (afb. 25) Eind oktober spoelden in een mui op het Flauwe Werk nabij Ouddorp enige resten van een houten schip aan. Ze werden voor het eerst opgemerkt door B. Eijnsbergen, lid van de Ouddorpse Reddingsbrigade. De archeologische vereniging De Motte, in november gevolgd door het Centrum voor Scheepsarcheologie in Ketelhaven

Aft. 25. Goedereede: Ouddorp. Houtresten van een scheepswrak. Foto H. Klepper.

(ROB) verrichten nader onderzoek. Het grootste deel van het hout verdween helaas al snel in de golven. Tijdens de laatste verkenning werden nog zes spanten geborgen en naar Ketelhaven overgebracht. Mede op grond van de eerder door leden van de vereniging De Motte gemaakte foto's werd geconcludeerd dat het hier om een deel van het boord ging en niet van de kiel. De gangen waren namelijk vrij smal, dit in tegenstelling tot vlakplanken die over het algemeen breder zijn. De lengte van de spanten varieerde van 1,20 m tot 2,50 m, maar oorspronkelijk zijn ze langer geweest. De bouw van het scheepsfragment is karveel. Een nauwkeurige datering kon nog niet worden gegeven.

Bron: J. Both, in: *Kontakt* 18-2, 24.

Gouda Naast enkele kleinere waarnemingen door de archeologische vereniging Golda, o.a. van het fundament van de zogenaamde Chartertoren behorend bij het kasteel van Gouda, is door de gemeente Gouda voor het eerst min of meer zelfstandig een archeologisch opgravingsproject uitgevoerd. Voor het benodigde onderzoek op een nieuwbouwlocatie aan de Keizerstraat werd in overleg met de ROB een archeoloog (mw drs M. Stoffer) op projectbasis bij de gemeente aangesteld, die samen met de amateurarcheologen van de vereniging Golda het onderzoek aan de Keizerstraat heeft uitgevoerd. Bij de opgraving kon worden vastgesteld dat de oudste bewoning langs de Keizerstraat dateert uit het tweede kwart van de 14e eeuw. Vanaf dat moment valt de bouw- en bewoningsgeschiedenis van de drie percelen in het opgravingsgebied vrijwel ononderbroken te volgen.

Bron: H.J. Sprokholt, C. Akkerman e.a. (red.), 'Een kijkje in de Keizerstraat', in: *Jaarboek 1994 van de Archeologische Vereniging Golda*.

's-Gravenhage: Johan van Oldenbarneveltlaan 99 Na jarenlange leegstand werd in de zomer van 1993 het eens monumentale, maar nu geheel vervallen pand op de hoek van de Johan van Oldenbarneveltlaan en de Van Dorpstraat gesloopt om plaats te maken voor een nieuw appartementencomplex.

In het voorjaar van 1984 was ca 30 m daarvandaan een opgraving uitgevoerd die tot dan toe onvermoede resten aan het licht hebben gebracht van een Vroeg-Middeleeuwse, Merovingische nederzetting uit de 6e en 7e eeuw na Chr. (Magendans 1986, 287-289; Magendans en Waasdorp 1989, 217-218). Onderzoek op dit nieuwe terrein sprak dus eigenlijk vanzelf. Dat onderzoek kon ook worden uitgevoerd, omdat de gemeenteraad een voorafgaand, qua tijd voldoende bemeten, archeologisch onderzoek als voorwaarde voor de goedkeuring van de bouwplannen had gesteld.

Verrassenderwijs werden er in deze 4,5 m diepe opgravingsput geen nederzettingssporen aangetroffen, maar bijna uitsluitend beakkeringssporen. Het lijkt overigens geen twijfel dat deze sporen wel aan de activiteiten van de Merovingische boeren kunnen worden toegeschreven. Het vondstmateriaal was weliswaar zeer bescheiden in aantal, maar nagenoeg identiek aan hetgeen er negen jaar eerder uit de grond was gehaald.

Het terrein vertoonde veel gelijkenis met dat op de hoek van het Frankenslag en de Scheveningseweg, waar in 1987 een onderzoek is uitgevoerd (Magendans, Schulten en Waasdorp 1989, 217-218; Magendans en Waasdorp 1989, 217-218). Ook hier ligt een overgang van de strandwal naar een enkele strandvlakte, met een akkerlaag op het ven, op ongeveer dezelfde hoogte: rond 2 m +NAP. Het bewoonde gedeelte daartussen stak daar ongeveer een meter bovenuit.

Het opgravingsterrein werd doorsneden door een vrij brede greppel. Deze lijkt langs het bewoonde zandruggetje gelopen te hebben en is mogelijk de oorspronkelijke begrenzing van het nederzettingensareaal. Opvallend is dat de in 1984 gevonden gebouwen globaal dezelfde oriëntatie hebben als deze greppel. Ook de ploegsporen, die deels van later zijn - ze lopen ook over de greppel heen -, hebben deze zelfde richting. Bij het ploegen is de loop van de zandrug dus gevolgd. Over de omvang van de nederzetting blijven we helaas in het duister tasten. De breedte van de strandwal is hier niet meer dan 75 m geweest.

Onder de schaarse vondsten was er één die opviel door haar fraaie vorm: een bronzen beugelfibula van het Domburg-type. Het is een robuuste mantelspeld met een korte dikke beugel en een lange voetplaat. De laatste wordt gevormd door een sterk gestileerde afbeelding van twee vogels met de ruggen pal tegen elkaar aan. De koppen en de klauwpoten zijn nog te zien. Bij latere exemplaren van dit type herinnert alleen de omtrek van de voetplaat nog aan deze afbeelding en zijn alle details verdwenen. Het is een type dat voornamelijk in Nederland voorkomt en dan vooral Friesland. Het hier gevonden exemplaar kan in de tweede helft van de 6e eeuw worden gedateerd (mondelijke mededeling A. Botman).

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie E. Jakobs, M. M. A van Veen en J. A. Waasdorp

's-Gravenhage: voormalige Zuilingstraat (afb. 26) De vergevorderde bouwplannen voor het terrein gelegen tussen het zalencentrum Amicitia aan het Westeinde en de voormalige Zuilingstraat vormden in het voorjaar de aanleiding voor een opgraving.

Geologisch gezien ligt het terrein precies op de rand van de overgang tussen de tweede strandwal, waarop het dorp die Haghe ontstaan is, en het tussen de strandwallen aanwezige strandvlakteveen. Deze tijdens het onderzoek waargenomen situering komt niet overeen met de gegevens op de archeologische-geologische kaart van Den Haag. Hier ligt het opgra-

Afb. 26. 's-Gravenhage: voormalige Zuilingstraat. Boekbeslag uit een afvalkuil (datering 1590-1610). Foto P. de Ruig.

vingsterrein midden op de strandwal en wordt de overgang naar het strandvlakteveen veel noordelijker geprojecteerd.

Oorspronkelijk maakte het terrein onderdeel uit van de tuin van het in 1447 gestichte St.-Agnietenklooster dat gelegen was aan het Westeinde. Dit klooster is aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog in 1572 ontmanteld. Een deel van de hoofdgebouwen aan het Westeinde werd uiteindelijk aan het Burgerweeshuis toegewezen terwijl in het zieken- en brouwershuis aan de voormalige Zuilingstraat de Latijnse school werd gevestigd.

De oudste sporen die tijdens het archeologisch onderzoek zijn aangetroffen waren aanwijzingen voor een gebruik van het terrein als akker. De akker liet zich herkennen als een grijs zandig pakket bovenop het strandvlakteveen. Een nauwkeurige datering voor het geheel ontbreekt doordat de laag geen vondsten bevatte. Op basis van stratigrafische gegevens moet de akker in ieder geval gedateerd worden in de periode voor het einde van de 14e eeuw.

Tot de oudste dateerbare bewoningssporen behoorde een sloot. De sloot, gelegen op de overgang van strandvlakteveen naar strandwal, was zo'n drie tot vier meter breed en leek parallel te lopen met de voormalige Zuilingstraat. De onderzijde bevond zich rond de 0,75 m -NAP. Het materiaal afkomstig uit de vulling kan op grond van een voorlopige analyse in de eerste helft van de 15e eeuw gedateerd worden. Dit geeft aan dat de sloot reeds gedempt was voordat het St.-Agnietenklooster het terrein in gebruik nam.

Een aantal kuilen en greppels kan in verband gebracht worden met de periode 1447 tot en met 1572 toen het terrein ingericht was als kloostertuin. Van de bebouwing langs de voormalige Zuilingstraat zijn uit deze periode als gevolg van recente verstoringen nauwelijks sporen aangetroffen.

Diverse andere sporen, waaronder kuilen, beerputten en enkele muurfragmenten, dateren uit de fase na het gebruik als kloostertuin. Een grote afvalkuil bevatte naast diverse bronzen boekbeslagen (afb. 26), munten en rekenpenningen, ook een gouden ring versierd met een geslepen bergkristal. Op basis van het aardewerk en de munten kan de kuil gedateerd worden in de periode 1590-1610. Waarschijnlijk is deze kuil gevuld met puin en afval uit een van de kloostergebouwen die rond 1600 een andere bestemming kregen.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie E. Jakobs, M.M.A. van Veen en J.A. Waasdorp

's-Gravenhage: Hofpoort/Hofsingel Ten behoeve van de uitbreiding van de nieuwbouw van de Tweede Kamer vonden ontgravingen plaats tussen het Binnenhof en de panden Hofsingel 4-12.

Een gedeelte van de vulling van de in 1862 gedempte Hofsingel werd afgegraven. Daarbij werden verschillende houten beschoeiingen waargenomen. De singel, die zuidelijk van het Binnenhofcomplex ligt, maakte vanaf de 14e eeuw onderdeel uit van de Hofgracht. De vondsten uit de grachtvulling bestaan voornamelijk uit aardewerk en metaal uit de 15e tot en met de 19e eeuw. Onder de Hofpoort (ook wel Zuiderpoort genoemd), die in zijn huidige vorm uit het laatste kwart van de 18e eeuw dateert, bleken de funderingen van een ouder en kleiner poortgebouw nog aanwezig. Deze poortfundering meet 5,4 x 5,05 m. De muren zijn ca 1 m dik en plaatselijk tot een hoogte van 3 m bewaard gebleven. De bakstenen hebben twee formaten: 28 x 14 x 7 en 24 x 11 x 6 cm en zijn in staand verband gemetseld. Het kleinste baksteenformaat werd al voor 1390 in Den Haag toegepast. De muren zijn op staal gefundeerd waarbij door een laagje veen met afval uit het laatste kwart van de 14e eeuw is gegraven. Een datering van de poort in het laatste kwart van de 14e eeuw is waarschijnlijk. De ruimte tussen de muren is later, vermoedelijk vanaf de 15e eeuw, voor ongeveer de helft benut als kelder. In de 17e of 18e eeuw werd de kelder van een nieuw tongewelf voorzien en werd de aan de zijde van de gracht gelegen keldermuur deels afgebroken en vervangen door een nieuwe kademuur.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie E. Jakobs, M.M.A. van Veen en J.A. Waasdorp

's-Gravenhage: Vlamingstraat In het door brand verwoeste pand Vlamingstraat 40 werd een kleine sleuf gegraven om inzicht te krijgen in de bodemopbouw. De ondergrond bestaat uit veen dat eind 14e of begin 15e eeuw is opgehoogd met een laagje veenbagger en een laagje zand. Het eerste duidelijke vloerniveau bestond uit kleine geglazuurde tegels (11 x 11 x 2,5 cm), die alle sterk door vuur zijn aangetast. Onder dit niveau werden twee aspotten aangetroffen. Dit niveau dateert vermoedelijk uit het eind van de 16e eeuw. Hierboven lag, gescheiden door een zandlaagje, een betegeld keldertje uit het midden van de 17e eeuw.

Dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie E. Jakobs, M.M.A. van Veen en J.A. Waasdorp

Heerjansdam: polder het Buitenland of de Lage Nesse Door C. Middelham uit Dordrecht werd op een akker opgeploegd materiaal uit de 11e tot en met de 13e eeuw gevonden. De vindplaats (object 20-37) past in de bewoningsgeschiedenis van de Zwijndrechtse Waard voor de bedijking: bewoning op de hogere gronden langs de rivieren vanaf de 11e eeuw (of iets eerder) tot de overstroming van ca 1315 (Hageman 1991).

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Leiden: Parmentier Door de AWN-afdeling Rijnstreek werden opgravingen verricht op het terrein van het voormalige Parmentiercomplex aan de Langegracht. Het terrein werd in 1611 bij de stad getrokken. Uit de periode daarvoor stammen kavelsloten en aanwijzingen voor de aanwezigheid van veldovens behorende bij steenbakkerijen vlak buiten de muren. Uit de periode na de stadsuitleg stammen de funderingen van een groot aantal 17e en 18e-eeuwse panden. Op de bijbehorende erven werden behalve de gebruikelijke beer- en waterputten ook de nodige aanwijzingen voor industriële activiteit gevonden. De afvalstort van een 18e-eeuwse pottenbakker werd nader onderzocht.

Leiden: Pelikaanstraat In het Middeleeuwse centrum bleek de organisatie van het benodigde onderzoek op een nieuwbouwlocatie aan de Pelikaanstraat verre van eenvoudig. Nadat de ROB tot twee maal toe een vergeefse poging had gedaan een opgraving aan te vangen,

▼ vondsten zeker voor ca. 1150	● huisterp (1000 - 1500)
○ vondsten 1000 - 1500	● huisterp na ca. 1150
● vondsten zeker na ca. 1150	■ omgrachte hofstad (na ca. 1150)

Afb. 27. Midden-Delfland 6. De op dit moment bekende Middeleeuwse vindplaatsen in de Kralingerpolder en omgeving. De vondsten duiden erop dat de eerst nog verspreid wonende boerenfamilies zich na de overstromingen in de 12e eeuw op twee assen vestigden. Van daaruit werd het gebied opnieuw verkaveld. Alleen Huis ten Dorp lijkt een overblijfsel van het oudere vestigingspatroon. Tek. O. Dorenbos op topografische kaart.

heeft een door de gemeente ingehuurd archeoloog, na het nodige geharrewar, samen met enkele amateurarcheologen nog enig veldwerk kunnen verrichten.

Midden-Delfland 6: Maasland, Kralingerpolder (afb. 27) Bij de herinrichtingswerkzaamheden in het deelgebied Gaag binnen Midden-Delfland komen herhaaldelijk vindplaatsen aan het licht daterend van voor de overstromingen die in het tweede kwart van de 12e eeuw resulteerden in de afzettingen van Duinkerke IIIb (zie ook de kroniek over 1992). De vondsten liggen veelal nog *in situ* onder het kleidek van plaatselijk ca 1 m dik dat is gedeponeerd op kleiafzettingen van Duinkerke I en O, en plaatselijk ook wel op een dunne veenband. In 1993 kwam bij het nalopen van de verbreding van een molensloot in de Kralingerpolder in de gemeente Maasland een ongewoon vroege (losse) vondst te voorschijn, op de

plaats van een brede kreekrug. Het gaat om een wandfragment van witbakkend aardewerk met radstempelvorsiering. Rond een perforatie is een aanzet voor een tuit (of oor) zichtbaar. Op grond van het zachte baksel wordt een datering in de 9e eeuw het meest aannemelijk geacht (determinatie W.J.H. Verwers, ROB). Sporen zijn in het profiel ter plekke niet waargenomen.

De vondsten die in de Kralingerpolder en omgeving onder het kleidek zijn aangetroffen, bestaan voor merendeel uit fragmenten van Pingsdorf-aardewerk en van dunwandige kogelpotten in vrij hard baksel die op de breuk drie kleurlaagjes tonen. Ze kunnen worden toegeschreven aan een fase waarin de ontginning van een groot deel van Midden-Delfland krachtig werd aangepakt, beginnend in de 11e eeuw.

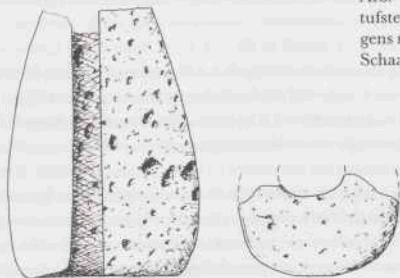
Wanneer we de ligging van de vindplaatsen van voor en na de overstromingen met elkaar vergelijken (afb. 27), worden twee verschillende patronen zichtbaar. Oorspronkelijk was de bewoning ruim gespreid. Met de overstromingen in de 12e eeuw werden de prille ontginningwerken tenietgedaan: het slotenstelsel dat voor ontwatering was gegraven, werd met klei opgevuld en – net als de landerijen en de huisplaatsen – overdekt met een dik kleisediment. De bewoners lieten zich echter niet verdrijven. Men maakte een nieuwe start, maar wel op nieuwe woonplaatsen en met betere bescherming. Een van de eerste lage dijken die hiertoe werden aangelegd, is de huidige Burgerdijkseweg. Deze diende vooral ter bescherming tegen het water uit de Lier en zijn zijtakken. Aan de (veilige) zuidkant van de dijk vinden we een reeks woonplaatsen daterend na het midden van de 12e eeuw. Verscheidene daarvan liggen op huisterpen.

De meeste overige huisplaatsen werden langs de nieuw gegraven Gaag aangelegd. Tussen de Gaag en de Burgerdijkseweg groef men een nieuw stelsel van kavelsloten, georiënteerd op de Grote Schee (vgl. Bult 1986, afb. 4). Dit strakke kavelpatroon bepaalde vanaf het midden van de 12e eeuw tot op de dag van vandaag het aanzien van het gebied. Alleen het terrein van Huis ten Dorp valt hierbinnen als een afwijkende woonplaats op. De vondsten afkomstig van dit terrein, waarop zich een begraven hofstad met mottekasteel bevond, gaan minstens terug tot in de 12e eeuw. Door de archeologische waarnemingen van de afgelopen jaren kunnen we stellen dat Huis ten Dorp wellicht de laatste vertegenwoordiger vormt van het oorspronkelijke patroon van gespreide bewoning dat de eerste ontginners er tot aan de overstromingen op na hielden.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Midden-Delfland 7: Maasland, Oude Campspolder (afb. 28) Slootaanpassing voor de aanleg van een transportcentrum in de hoek tussen de Maasdijk en de Westgaag leidde tot vondsten uit de Late Middeleeuwen en ook enkele uit de Romeinse Tijd. Op één lokatie waren over een lengte van enkele meters nog verscheidene vondsten *in situ* aanwezig. Hier bevond zich een geheel uit zavel en klei opgebouwd profiel, dat tot bijna 2 m onder maaiveld was te volgen. Een donkergrijs niveau op een diepte van 1,4-1,6 m bevatte twee scherven van Pingsdorf-aardewerk en een (wet)steentje. Waarschijnlijk gaat het hier om (de bovenzijde van) een afzetting van Duinkerke I, die pas in het tweede kwart van de 12e eeuw afgedekt is geraakt, nu met een zavelpakket van Duinkerke IIIb-ouderdom. Uit dit dikke, lichter grijs gekleurde zavelpakket staken eveneens enkele Pingsdorf-scherven, waaronder een rijk versierd exemplaar uit het einde van de 11e tot het begin van de 12e eeuw en bovendien een fragment van vrijwel zeker een Romeins *dolium*, met een opgelegde en met kerven versierde band. Dit materiaal bevond zich tussen 1,0 en 1,2 m beneden maaiveld. Waarschijnlijk is

Afb. 28. Midden-Delfland 7. Fragment van tufstenen voorwerp met onduidelijk functie, volgens reconstructie (l.) en van onderen gezien (r.). Schaal 1:3. Tek. P.W. van den Broeke.

niet alleen het Romeinse aardewerk, maar ook het Middeleeuwse in dit niveau, verspoeld of eventueel door menselijk toedoen verplaatst in de tijd dat de afzettingen van Duinkerke IIIb1 werden gedeponereerd. Door het verschil van niet meer dan 0,3 m tussen beide vondstniveaus is het onaannemelijk dat het aardewerk uit het hogere niveau de scheiding aangeeft tussen de afzettingen van Duinkerke IIIb1 (waarschijnlijk ca 1134) en Duinkerke IIIb2 (1164), die hier beide gedeponereerd zijn (Bult 1986, 123). Wat verder landinwaarts, waar volgens de bestaande inzichten alleen een pakket dekklei van Duinkerke IIIb1 is afgezet, heeft dit een dikte van ongeveer 1 m.

Uit de uitgeworpen grond bij dit profiel werd nog een tiental scherven geraapt die aan deze bewoningsfase rond 1100 zijn toe te wijzen. Naast Pingsdorf-aardewerk gaat het ook om kogelpotten met zacht baksel.

Op een lokatie op ruim 100 m naar het zuidwesten langs dezelfde sloot waren door R. de Graaf uit Maasland al eerder vondsten gedaan. Uit dit, en het door O. Dorenbos en ondergetekende, verzamelde materiaal komt een soortgelijk aardewerk-spectrum naar voren als op de voornoemde plek, afgezien van een aanzienlijk aantal overblijfselen van de bewoning in de laatste eeuwen. Het Laat-Middeleeuwse materiaal omvat naast het Pingsdorf-aardewerk wel meer kogelpotfragmenten, zowel Paffrath als andere soorten (o.a. dunwandig). De datering komt daardoor uit omstreeks 1100. Wat Romeinse waar was hier eveneens aanwezig, ondermeer een randfragment van een gladwandige kruik, type Stuart III (datering eind 2e tot midden 3e eeuw). Wellicht stamt uit dezelfde periode ook het fragment van een ongevoon tufstenen voorwerp, dat een lengte van minimaal 14 cm heeft gehad en vermoedelijk min of meer konisch van vorm was (afb. 28). Het voorwerp is van onder naar boven doorboord. Voorlopig gaan de gedachten uit naar een gewichtsteen.

Langs dezelfde sloot lagen bovendien nog enkele verspreide vondsten van aardewerk uit de Romeinse Tijd (o.a. terra sigillata). Ze versterken het beeld dat niet alleen in de tijd van de grote Middeleeuwse ontginningen, maar ook in de Romeinse Tijd al gewoon werd langs de Westgaag, een natuurlijk waterloopje dat eerder nog getooid was met de naam Sperte/Spartel, die op een pre-Romeinse oorsprong zou kunnen wijzen.

De determinaties van het Romeinse en het Middeleeuwse aardewerk dank ik aan respectievelijk M. Brouwer (RMO) en E. J. Bult (gemeente Delft).

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Monster B. Rijns meldde de vondst van enkele Middeleeuwse vondsten van een terrein aan de Hoogwerf in deze gemeente.

Nederlek Enkele bij een veldkartering door de stichting RAAP geïdentificeerde huisterpen in de Krimpenerwaard zijn op verzoek van de Landinrichtingsdienst door de provinciaal assistent nauwkeuriger ingemeten en gemarkeerd. Op deze wijze wordt voorkomen dat zij bij inrichtingswerkzaamheden verder zullen worden aangetast.

Noordwijk Door een detector-amateur zijn op een akker in deze gemeente in korte tijd een groot aantal Laat-Middeleeuwse metalen voorwerpen verzameld. Voor de veronderstelling dat op deze plaats de resten van een Middeleeuwse hofstede in de ondergrond verborgen liggen kon bij een inspectie door de provinciaal assistent geen bevestiging worden verkregen.

Pijnacker Uit de Polder van Nootdorp worden enkele Laat-Middeleeuwse metaalvondsten gemeld.

Rijnsburg In mei werd tegenover het gemeentehuis, aan de Kerkstraat, in het centrum van Rijnsburg door de ROB een kleine opgraving gestart. De lokatie was veelbelovend: de directe omgeving van de plaats waar tussen 1961 en 1966 grote delen van een Vroeg-Middeleeuwse nederzetting waren opgegraven. De nieuwe opgravingslokatie, vrijgekomen na de afbraak van een aantal gemeentelijke panden, zou aanvullende informatie over het westelijk deel van deze nederzetting kunnen bieden. De resultaten vielen echter tegen. De opgravingsput leek midden over een opgevlude bedding te liggen, mogelijk de Vroeg-Middeleeuwse Vliet zelf waarlangs de nederzetting gesitueerd lag. Sporen van Vroeg-Middeleeuwse bewoning werden in het geheel niet aangetroffen. De oudste vondsten stammen uit de Late Middeleeuwen en houden mogelijk verband met een egalisatielaag uit de tijd van de afbraak van de abdij.

Rotterdam: Bergweg Na de sloop van het Eudokia Ziekenhuis deed zich in mei de gelegenheid voor een doorsnede te maken door de voormalige Oost-Blommersdijk. Welwillende medewerking werd verleend door Van der Looij Projectmanagement en aannemer IBB Kondor. De Oost-Blommersdijk is één van de oudste dijken die ten westen van de Rotte is aangelegd om het in het derde kwart van de 12e eeuw door overstromingen verloren gegane gebied te bedijken. De oudste kern van de dijk bestaat uit een pakket van afwisselende klei- en rietlagen. Het dijklichaam rust op het 12e-eeuwse overstromingsdek dat hier op de veenondergrond is afgezet. Dijk en overstromingsdek zijn bijzonder diep in het veen weggezak. Het diepste punt van de dijk bevond zich maar liefst op 7,5 m -NAP! Aan de buitendijkse kant hebben grote afschuivingen plaatsgevonden. Vrijwel direct na aanleg van de dijk zal er ook op gewoond zijn, getuige enkele afvallagen met 13e- en 14e-eeuwse scherven tegen het buitentalud.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Schiedam: Imelda-terrein In de maanden juni en juli kon met financiële steun van de gemeente Schiedam en de provincie Zuid-Holland archeologisch onderzoek worden uitgevoerd op het terrein van het geplande Imelda-winkelcentrum. Het gebied wordt ruwweg omsloten door de Boomgaardstraat, Grofbaan, de gedempte Roosbeek (een binnendijksloot

van de dijk langs de Schie: de Hoogstraat) en het gebouwencomplex van het voormalige protestantse weeshuis de Lindenhof. Om inzicht te krijgen in het gebruik van het terrein door de eeuwen heen werd eerst een 80 m lange, loodrecht op de Grofbaan gerichte put aangelegd. Vervolgens richtte het onderzoek zich op de lokatie waar op de kaart van De Gheyn uit 1598 een verhoudingsgewijs groot pand aan de latere Baansloot is te bespeuren.

De geologische ontwikkeling is als volgt. Op het Hollandveen ligt een tot de afzettingen van Duinkerke I te rekenen kleidek dat in de richting van de Schie zandiger wordt en bovendien in dikte toeneemt. Hierin wordt een aanwijzing gezien dat het ontstaan van dit riviertje in deze periode te plaatsen valt. Op de afzettingen van Duinkerke I bevinden zich achtereenvolgens een veenlaag en een Duinkerke III-kleipakket. Alle verdere ophogingen van het gebied zijn door toedoen van de mens ontstaan.

Hoewel het terrein reeds halverwege de 14e eeuw in het omveste stadsdeel wordt opgenomen, blijven grote delen tot in de 20e eeuw onbebouwd. De oudst aangetroffen grondsporen zijn verkavelingsloten met een 15e-eeuwse vulling. De oriëntatie hiervan komt overeen met de richting van latere grachtjes en straten. In het begin van de 16e eeuw wordt even ten zuidoosten van het Clarissenklooster Leliëndaal – te lokaliseren op de plaats van de Lindenhof – een rijtje huizen gebouwd. Met allerlei aanpassingen bleef dit rijtje er tot in de 20e eeuw staan. Ook het bovengenoemde grote pand aan de Baansloot dateert blijkens de opgravingsgegevens uit de 16e eeuw. De rest van het terrein was in deze periode grotendeels in gebruik als touwbaan en boomgaard, later waren er onder meer tuinen te vinden.

Door de bouw vanaf 1774 in diverse fasen en vooral ook de sloop van het katholieke weeshuis aan de Hoogstraat/gedempte Roosbeek zijn de fundamenten van het grote pand aan de Baansloot grotendeels vernietigd. Op een kaart van Boxhorn uit 1632 staat het huis nog afgebeeld. De vulling van een afvoergoot uit het tweede kwart van de 17e eeuw laat zien dat de bewoners tot de goeude burgerij hoorden.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Schiedam: Lange Haven 107-109 De NJBG verrichtte onder leiding van T. Teszelsky archeologisch onderzoek in de achtertuin van de panden Lange Haven 107-109. De geschiedenis van de panden werd gecompleteerd door archivarische en bouwhistorische gegevens. De oudste sporen dateren uit de 15e eeuw; op nr 107 bevond zich in de 18e eeuw een jeneverstokerij.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Strijen Tijdens restauratiewerkzaamheden in de Laat-Middeleeuwse dorpskerk werden enkele oudere muur- en vloerresten blootgelegd, die behoorden tot een eerdere bouwphase van de huidige kerk. Voordat deze opnieuw werden afgedekt zijn ze door medewerkers van de ROB ingemeten en gefotografeerd.

Vlaardingen: Kooiwoning Op de lokatie Kooiwoning, voorheen een boerderij op een klein terpje, werden enkele waarnemingen en grondboringen gedaan, voorafgaand aan de herinrichting van het gebied als vuil-gronddepot. Rond 1960 waren hier scherven gevonden, daterend uit de Midden- of Late IJzertijd. Tevens was op basis van historisch onderzoek en de aanwezigheid van het boerderijterpje bekend dat zich hier Middeleeuwse bewoningsresten konden bevinden. Het booronderzoek, verricht door P.G. Heinsbroek, leverde een complex beeld van kreekvullingen, veenlagen en ophogingspakketten op. Een duidelijke as-

sociatie met een IJzertijdnederzetting kon niet gelegd worden. In de Middeleeuwse terpakketten werd enig scherfmateriaal geborgen, daterend uit 14e tot 16e eeuw.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumenten

J. P. ter Brugge

Vlaardingen: Heusdenslaan In de nabijheid van de vindplaats van het voormalige kasteeltje 'Steenhuizen' werden door P.G. Heinsbroek enkele Middeleeuwse (12-eeuwse) scherfjes gevonden. Aangezien deze vondst op enkele tientallen meters van genoemd kasteeltje werd gedaan, is het zeer wel mogelijk dat het hier om een zelfstandige vindplaats handelt. Een nadere context van de vondsten is nog niet bekend.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumenten

J. P. ter Brugge

Vlaardingen: Van Kampenschool Voorafgaand aan de uitbreiding van de Van Kampenschool aan de Paterstraat kon een kleine opgraving worden verricht op een lokatie die van de tweede helft van de 15e tot en met de tweede helft van de 16e eeuw onderdeel uitmaakte van de zogenaamde 'zusterenboomgaard' van het plaatselijke Tertiariissenklooster (Derde Orde van Sint Franciscus). Uit deze periode werden slechts enkele vondsten gedaan. De vondsten bevonden zich in de kleilaag die het loopoppervlak van de boomgaard vormde. Opstallen uit het kloostertijdvak werden niet aangetroffen. Na de confiscatie van de kloostergoederen rond 1574 werden deze in 1577 aan de stad toegewezen. De zusterenboomgaard werd successievelijk in aparte kavels verdeeld, die aan particulieren werden verkocht. Geheelteijk werden deze percelen met woonhuizen bebouwd; andere bleven tot ver in de 19e eeuw fungeren als boomgaard of tuin. De hier onderhavige lokatie maakte van deze laatste optie deel uit. Van het tussen 1683 en 1688 hier gebouwde tuinhuis werden tijdens het onderzoek muurresten gedocumenteerd. Naast dit tuinhuis werden tevens een drietal afvalkuilen teruggevonden. Waarschijnlijk handelt het hier om kuilen, waarin de 'harde specie' van geleege beerputten uit het stedelijk gebied werd gedumpt. De aanwezigheid van beer op de bodem van de kuilen en de grote hoeveelheid vondsten, maakt deze theorie aannemelijk. Het vondstmateriaal uit de kuilen dateert uit de 17e eeuw. Mogelijk horen de vondsten bij de huishoudens van de eigenaren van de tuinen, die stuk voor stuk deel uitmaakten van de Vlaardingse vroedschap, als raad of burgemeester. Onder de vondsten bevond zich een gietijzeren kookpot van het 'grapemodel'.

Rond 1855 liet de toenmalige eigenaar van de tuin het perceel bebouwen met arbeiderswinkjes, waardoor een nauw smal straatje ter breedte van het perceel ontstond. De muurresten van deze huisjes werden eveneens opgegraven, bestaande uit halfsteens muurtjes, op staal gebouwd.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumenten

J. P. ter Brugge

Vlaardingen: Westnieuwland Op een groot terrein in de binnenstad van Vlaardingen, dat binnen enkele jaren bebouwd zal gaan worden, is op een tweetal lokaties archeologisch vooronderzoek ondernomen ten einde de oudheidkundige waarden te bepalen.

De eerste proefopgraving, aan de voormalige Dijksteeg, was gesitueerd aan de voet van de Vlaardingse nederzettingsterp. De oudste hier geconstateerde nederzettingenresten, op ca 3 m diepte, dateerden van rond 1300. Het handelde hierbij om een configuratie van aangepunte houten palen, mogelijk een onderdeel van een huis, en een greppelsysteem. Beide elementen vertoonden een andere oriëntatie dan het straatpatroon, zoals dat in de 16e eeuw is ontstaan en tot op heden is gehandhaafd. De oude, radiale oriëntatie is duidelijk geïnspi-

reerd door de terpvorm van de nederzetting, waarvan de kerk het middelpunt was. Aan de westzijde werd een sloot aangetroffen die wat betreft oriëntatie aansloot op de greppels en palenrij. Vanaf de (vroeg?) 14e tot ver in de 16e eeuw is de lokatie opgehoogd met mest, tot een dikte van ca 2 m. De opge vulde sloot werd, voor zover waarneembaar, afgedekt met een zeer goed geconserveerde vlechtwerkm at. In de 16e eeuw werd het terrein, waarvan de omvang niet vastgesteld kon worden, beplant met wilgen, waarvan de aangepunte staken zijn teruggevonden. Tegen het einde van de 16e eeuw werd de lokatie bebouwd. De funderingsconstructie, bestaande uit 2 m lange slieten waarop balken en planken, droeg de bakstenen, aan de voet versneden, muur. In een onbekende latere periode moet dit huis zijn afgebroken en vervangen door een bouwwerk op staal met een, bouwkundig veel eenvoudiger, halfsteens muur.

De tweede lokatie, aan het voormalige einde van de Schoolstraat en aan het begin van het Westnieuwland, was gekozen op de plaats waar de boerderij van het Tertiari ssen klooster (Derde Orde van Sint Fransiscus) heeft gestaan. Dit bouwwerk, daterend uit de tweede helft van de 15e of de 16e eeuw, is uit archiefbronnen bekend en staat afgebeeld op de oudste kaart van Vlaardingen (ca 1562). Muurresten van deze boerderij werden vooralsnog niet aangetroffen. Mogelijk dat de zware verstoring van de ondergrond, als gevolg van de rigoureuze sloop van de latere bebouwing, daaraan debet is. Wel werden twee mestkuilen gedocumenteerd, daterende uit de kloosterperiode. Van de latere bebouwing, die hier vanaf 1739 werd gerealiseerd, werd slechts een diep ingegraven waterput teruggevonden.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumenten

J.P. ter Brugge

Voorschoten Leden van de AWN-Rijnstreek deden waarnemingen bij de aanleg van leidingen in de Schoolstraat nabij de dorpskom en de Middeleeuwse dorpskerk. De tufsteenfragmenten die hierbij zijn geborgen, zouden afkomstig kunnen zijn van de eerste stenen kerk op deze plaats. Verder werd er nogal wat Romeins aardewerk aangetroffen dat zou kunnen duiden op een nederzetting in deze omgeving.

Wassenaar Op aanwijzingen van een l ocaal historicus werd een terrein langs de Katwijkse weg in deze gemeente geïnspecteerd. Op basis van historische gegevens zouden op de betreffende plaats Middeleeuwse bewoningsresten mogen worden verwacht, die met een belangrijk adellijk bezit in verband te brengen zijn. Archeologische resten die deze hypothese zouden kunnen ondersteunen, werden echter niet aangetroffen.

Westvoorne: Rietdijk Onder leiding van R. de Graad heeft de AWN-afdeling 'De Nieuwe Maas (Rotterdam e.o.)' de resten van twee keldertjes opgegraven. De datering luidt: tweede helft 17e eeuw - begin 18e eeuw.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Literatuur

- Almgren, O., 1923: *Studien über Nordeuropäische Fibelformen*, Leipzig.
- Boekel, G. M. E. C. van, 1987: *Roman terracotta figurines and masks from the Netherlands*, dissertatie Groningen. Ook verschenen in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 33, 35, 36.
- Bloemers, J. H. F., L. P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, 1978: *Verleden land; Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam.
- Van den Broeke, P. W., en J.-K. A. Hagers, 1994: *Gasleiding als aanleiding. Inventarisatie van archeologische waarden in het gasleidingtracé Monster – Gaag (Zuid-Holland)*. Haagse Oudheidkundige Publicaties nr 1, Den Haag.
- Bult, E. J., 1986: 'Ontginning en bewoning ten noorden van de Maasmond en de landschappelijke veranderingen die daarbij optraden', in: M. C. van Trierum en H. E. Henkes, *Rotterdam Papers* V, Rotterdam, 115-136.
- Brinkkemper, O., 1993: *Wetland farming in the area to the south of the Meuse Estuary during Iron Age and Roman Period: an environmental and palaeo-economic-reconstruction*, dissertatie Leiden.
- Van Ginkel, E. J., en J. A. Waasdorp, 1992: *De archeologie van Den Haag*. Deel 2: De Romeinse tijd. VOM-Reeks, 1992-4, Den Haag.
- Hageman, R. J. B. 1991: *IJsselmonde. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*. BOORrapporten 8, Rotterdam.
- Hallewas, D. P., 1983: 'Archeologische kroniek van Holland over 1982, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 15.
- Hessing, W. A. M., 1990: 'Archeologische kroniek van Holland over 1989, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 22.
- Hessing, W. A. M., 1991: 'Archeologische kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 23.
- Hessing, W. A. M., 1992: 'Archeologische kroniek van Holland over 1991, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 24.
- Hessing, W. A. M., 1993: 'Archeologische kroniek van Holland over 1992, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 25.
- Holwerda, J. H., 1938: 'Een Bataafs dorp op Ockenburgh bij Den Haag', *Oudheidkundige mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden Leiden*. Nieuwe reeks nr 19, 11-60.
- Kistemaker, J. G. M., G. Ph. M. Buzing & H. de Kat, 1985: *Het Gasthuis grondig bekeken. Deel 1: archeologie en actie*, Delft.
- Lidde de Jeude, F. van, 1994: *Het Romeinse aardewerk op Ockenburgh. Put 1 en 2*, intern rapport gemeente Den Haag.
- Louwe Kooijmans, L. P., 1970-1971: 'Mesolithic bone and antler implements from the North Sea and the Netherlands', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 20-21, 27-73.
- Magendans, J. R., 1986: 'Archeologie in Den Haag in 1984', in: *Jaarboek Die Haghe*, 1986.
- Magendans, J. R., P. J. W. M. Schulten en J. A. Waasdorp, 1988: 'Archeologie in Den Haag in 1987', in: *Jaarboek Die Haghe*, 1988.
- Magendans, J. R. en J. A. Waasdorp, 1989: *Franken aan de Frankenslag*. VOM-reeks, 1989-2, Den Haag.
- Olivier, R., 1994: *Bodemvondsten uit Goeree-Overflakkee in bodemvondsten, 25 jaar archeologisch en historisch onderzoek door De Motte, Ouddorp*.

- Roymans, N., en T. van Rooijen, 1993: De Voorromeinse glazen armbandproductie in het Nederrijnse gebied en haar culturele betekenis, *Vormen uit vuur. Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas*, nr 150 (1993-3), 2-10.
- Sprokholt, H.J., C. Akkerman e.a. (red.), 1994: 'Een kijkje in de Keizerstraat', in: *Jaarboek 1994 van de Archeologische Vereniging Golda*, Delft/Gouda.
- Stuart, P., 1977: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*. Beschrijving van de verzamelingen in Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen, VI.
- Trierum, M.C. van, 1992: 'Nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten, IJsselmonde en in een deel van de Hoekse Waard', in: A. B. Döbken (red.), *BOOR-balans 2*, 15-102.
- Trimpe Burger, J.A., 1973: 'The islands of Zeeland and South Holland in Roman Times', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 23, 135-148.
- Veen, M.M.A. van, 1994: *Wonen op het zand en in het veen. Opgravingen in de Annastraat en Boekhorststraat*. VOM-reeks, 1994-1.
- Verhart, L. B. M., 1988: 'Mesolithic barbed points and other implements from Europoort, the Netherlands', *Oudheidkundige mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden Leiden*, 68, 145-194.
- Verhart, L. B. M., 1990: 'Europoort: Slufterdam', in: W. A. M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1989, II Zuid-Holland', *Holland* jrg. 22, 332-333.
- Visscher, H.C.J., 1993: *Project plan van aanpak archeologisch waardevolle gebieden, in het kader van de bijdragenregeling bodembeschermingsgebieden Zuid-Holland*. RAAP-rapport 77, Amsterdam.
- Waasdorp, J.A., en K. Zee, 1988: *De vergeten verzamelingen van Ockenburgh. Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage*. VOM-reeks, 1988-4.

H.J.A.H.G. Metselaars

Aanwinsten en gedrukte toegangen 1993

In deze rubriek wordt vooral gewezen op archieven, van belang voor lokaal en regionaal historisch onderzoek, die in 1993 in openbare archiefbewaarplaatsen zijn opgenomen. Daarnaast worden de archieven genoemd waarvan een gedrukte inventaris is verschenen. De auteur van een inventaris wordt vermeld om het zoeken ernaar in bibliotheekcatalogi te vergemakkelijken. Een archief wordt vermeld onder de gemeente of regio welke het betreft.

Deze rubriek verscheen eerder volgens deze opzet in *Holland*, 19e jaargang (1987), nr 2, blz. 113-117; 20e jaargang (1988), nr 3, blz. 151-157; 22e jaargang (1990), nr 6, blz. 363-369; 23e jaargang (1991), nr 6, blz. 368-372, 24e jaargang (1992), nr 6, blz. 389-392 en 25e jaargang (1993), blz. 370-374.

Holland algemeen

J.J.Ph.G. Kaajan verzorgde een heruitgave van Meilinks inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572. Deze archieven berusten in het algemeen rijksarchief.

Noord-Holland algemeen

Het rijksarchief nam de archieven van de Provinciale Veilingorganisatie voor Noord-Holland, 1917-1993, en van de Stichting Geestelijke Volksgezondheid in Noord-Holland, 1942-1992, in bewaring.

Aalsmeer

De inventaris van de afdeling Aalsmeer van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en van de afdelingen Aalsmeer en Kudelstaart van de Land- en Tuinbouwbond, 1919-1992, werd uitgegeven door de gemeente.

Alkmaar

Het Regionaal Archief verwierf het archief van de Alkmaarse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, 1848-1991.

Amstel en Vecht

Het archief van het hoogheemraadschap van de Zeedijk beoosten Muiden, tevens directie van de Grote Zeesluis te Muiden, 1678-1975, kwam van het rijksarchief naar het hoogheemraadschap in Ouderkerk. Tevens droeg de provincie de 19e-eeuwse archieven van commissies van toezicht op een aantal polders (Zuidpolder onder Muiden, Holenrechter en Bullewijkpolder, Middenpolder en Nieuwe Bullewijk) over.

Als nr 2 in de reeks archieftoegangen van het hoogheemraadschap verscheen Inventaris van de archieven van de Middelpolder (1821-1972) door G.S. van Lenning.

Amsterdam

Het gemeentearchief verwierf de archieven van twee landelijk bekende Amsterdamse bedrijven: Proost en Brandt, 1842-1986, en de costumiers A. Serné en Zn., 1878-1981.

Verdere belangrijke aanwinsten waren de archieven van het Hervormd jeugd- en jongerenwerk, 1950-1993, van het Amsterdams steunpunt wonen, 1975-1989, van de Amsterdamse vereniging voor beroepsonderwijs, 1873-1973, van twee r.k. parochies, die van de H. Bonifatius, 1881-1992, en O.L. Vrouw van zeven smarten, 1955-1989, en van enkele families, Berenstein, 1770-1910, Kuiper, 1878-1949 en Wagener (met Schölvinc, Röhlung en Meulman), 1795-1987.

Beemster

Het streekarchief in Purmerend verwierf het archief van de maatschappij tot bereiding van kaas en boter 'De Volharding', 1927-1935.

Bussum

De archieven van de stichting Hermus voor terminale thuiszorg, 1986-1991, en van de Bussumse Emancipatie Adviesraad (BEA), 1984-1992, kwamen in het stadsarchief van Naarden te berusten.

Geestmerambacht

Het archief van dit waterschap, 1386-1941, werd overgebracht naar het regionaal archief in Alkmaar.

Gooi

Het archief van de erfgooiersvereniging 'Stad en Lande van Gooiland', 1646-1972, werd overgebracht naar het stadsarchief in Naarden.

Haarlem

Bij het gemeentearchief kwamen te berusten de archieven van het Haarlems Studenten Gildt, 1939-1990, de r.k. schoolraad, 1953-1990, de St.-Josephparochie, 1838-1962, de begraafplaats St. Barbara, 1891-1990, de stichting Diogenes, 1969-1992, de familie Crommelin, 1620-1742, en de Haarlemse afdeling van ROVER, 1982-1993.

In druk verscheen een inventaris van de archieven van de Haarlemmeroliefabriek Gebr. Waaning-Tilly, 1895-1982, en de familie Waaning, 1896-1975, door H. Spijkerman.

Den Helder

Het archief van de gereformeerde kerk, 1840-1980, werd overgebracht naar het regionaal archief in Alkmaar.

Hondsbosse en Duinen tot Petten

Het archief van dit waterschap, 1503-1921, werd overgebracht naar het regionaal archief in Alkmaar.

Ipendam

Het streekarchief in Purmerend nam het archief van de r.k. parochie in Ipendam, 1733-1989, in bewaring.

Jisp

Het streekarchief in Purmerend verwierf het archief van de maatschappij tot bereiding van kaas en boter 't Spijkerboor', 1918-1939.

Naarden

Het archief van de stichting Stadhuisconcerten Naarden, 1963-1986, kwam in het stadsarchief te berusten.

Purmerend

Het streekarchief verwierf het archief van het interkerkelijk jeugdwerk, 1981-1992.

Velsen

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de christelijke zangvereniging Halleluja, 1941-1950, en van de IJmuidense afdeling van de Algemeene Nederlandsche Geheelonthoudersbond en het Centraal Drankweer Comité, 1918-1947. Verder werd het visserij- en scheepvaartarchief van Arie van der Veer, 1934-1992, opgenomen.

Wormer

Het streekarchief in Purmerend nam het archief van de Algemene Nederlandse Geheelonthoudersbond, afdeling Wormer, 1951-1971, in bewaring.

Zaanstad

Het gemeentearchief verwierf kleine hoeveelheden archiefstukken van de muziekvereniging 'Zaanlandsche Kapel', 1893-1904, en de Zaanlandsche Heionderneming, 1913-1963, beide te Koog aan de Zaan, van de papierfabrikant P. Dekker te Wormerveer, 1859-1862, en de zuivelabriek De Zaanstreek, eveneens te Wormerveer, 1916-1947.

Zuid-Holland algemeen

De archieven van Rijkswaterstaat in Zuid-Holland werden bij de Centrale Archief Selectie bewerkt en daarna overgebracht naar het algemeen rijksarchief. De inventaris is in druk verspreid. Ook verscheen er een inventaris van de archieven van de arrondissementsrechtbanken en de parketten van de officieren van justitie in Zuid-Holland, 1838-1939, door C. Venema.

Bernisse

Het archief van de hervormde gemeente van Oudendoorn, 1660-1950, kwam in het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg in Brielle te berusten.

Brielle

De weeskamerarchieven van Vierpolders en Zwartewaal werden van het algemeen rijksarchief overgebracht naar het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg te Brielle.

Bij het gemeentearchief verschenen inventarissen van de archieven van het Catharinagasthuis te Brielle, 1425-1983, door C.N.W.M. Glaudemans, en van de hervormde gemeente van Vierpolders (Brielsch Nieuwland), 1626-1990, door A. van Zee-Mol.

Delft

De belangrijkste aanwinsten van het gemeentearchief waren de archieven van het Sint Joris Gasthuis, 1850-1965, met 19e-eeuwse patiëntendossiers, en van Calvé, 1883-1975. Verder werden onder andere verworven archieven van de architect J. van Rossum, 1950-1990, de Hugo de Grootsschool, 1962-1986, en drogisterij Kouwenhoven, 1929-1953.

Dordrecht

Het gemeentearchief kreeg archieven van de volgende instellingen in beheer: reciteerclub/tonceelvereniging 'Hildebrand', 1925-1990, federatie van watersportverenigingen 'De Biesbosch', 1975-1992, vereniging van huisvrouwen, 1922-1989, en de hervormde gemeente van Alblasserdam, 1608-1978.

Gouda

Het streekarchief verwierf de archieven van de Willem de Zwijger Mavo, 1968-1978, de Goudse melksanering, 1948-1990, Goutudo (tuberculoseonderzoek), 1952-1992, en de Coornhertstichting, 1986-1993.

Den Haag

De belangrijkste aanwinsten waren archieven van NV Escher, 1915-1970, het centrum voor beeldende kunst Stroom, 1968-1992, hockeyclub De Batavieren, 1955-1990, korfbalklub ALO, 1915-1987, raad van beheer HTM, 1926-1962, De Zuid-Hollandsche Bierbrouwerij, 1875-1974, en de Haagse afdeling van de bouw- en houtbond ENV, 1906-1987.

Hellevoetsluis

Een aantal bestanden van vóór 1811 werden van het algemeen rijksarchief overgebracht naar het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg te Brielle, namelijk de oud-rechterlijke en notariële archieven, die van de weeskamers en gaarders, en de doop-, trouw en begraafboeken. Deze bestanden betreffen de ambachten Hellevoetsluis, Nieuw-Helvoet, de Quack, Nieuwenhoorn, Nieuwe Gote en Oude en Nieuwe Struiften.

Leiden

De meest belangrijke aanwinsten van het gemeentearchief waren archieven van ASC (Ajax Sportman Combinatie), 1892-1992, D'66, 1966-1992, toneelvereniging Nut en Vermaak, 1903-1947, Parmentier Textielabrieken, 1896-1976, Nederlandse Rotogravure Maatschappij, 1918-1973, en het Tehuis voor Militairen, 1876-1927.

Er verscheen een vermeerderde en verbeterde herdruk van de inventaris van de archieven van de familie Tydeman, 1646-1958, door T.A. Heslinga en P.U. van der Laaken.

Moordrecht

Het archief van de vereniging voor Evangelisatie op Gereformeerde Grondslag, 1930-1983, kwam in het streekarchief in Gouda te berusten.

Rotterdam

Als aanwinsten zijn te vermelden architectuurtekeningen van de dienst Volkshuisvesting, 1946-1984, en archiefstukken van de publicist Efferich, de bouwkundige M.G. de Graaf, de NRC-redacteur A.C. de Neeve, A.A. Verheij, lid van de Raad van Advies 1945, en hoofdcommissaris W. Voormolen. Van een groot aantal instellingen werd archieven ontvangen, waaronder graanhandel Van der Pol en Zonen, brandstoffenhandel Gebr. van Eijdsden, drankbestrijding Rotterdam-West, Rotterdams Drankweer Comité, vormingswerk IJsselmonde, zangvereniging De Stem des Volks en de Rotterdamse Boekverkoopers Bond.

Rozenburg

Het archief van de familie Kleijwegt, 1787-1960, kwam in het streekarchivariaat Voorne-Putten en

Rozenburg te Brielle te berusten.

Als nr 17 verscheen in de inventarisreeks van dit streekarchivariaat de inventaris van het archief van het ambacht Rozenburg, 1725-1811.

Rijswijk

Het gemeentearchief kreeg archieven van KRSV Vredenburg, 1933-1970, PSP, 1970-1990, en de coöperatieve huishoudvereniging Westerbro, 1907-1916.

Schiedam

Archieven werden ontvangen van het r.k. dekenaat Schiedam, banketfabriek Kester, 1899-1960, Fabriek van Chemische Producten Schiedam, het Schiedams vrouwenkoor, L. J. Lansbergen en de ijsclub Kethel.

Er verscheen een gedrukte inventaris van de archieven van de voormalige gemeente Kethel en Spaland door J. M. M. Jansen en F. M. Verheijen. Deze betreft niet alleen het archief van het gemeentebestuur, maar ook die van kerken (hervormd en katholiek) en organisaties voor ziekenzorg, landbouw en woningbouw.

Spijkenisse

Het archief van de hervormde gemeente van Hekelingen, 1675-1950, kwam in het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg te Brielle te berusten.

Als nr 16 verscheen in de inventarisreeks van dit streekarchivariaat de inventaris van de archieven van de polder Spijkenisse en Schiekamp, 1812-1968.

Vlaardingen

Archieven van enkele scholen kwamen in het gemeentearchief te berusten: scholengemeenschap Casimir, 1968-1980, gemeentelyceum, 1956-1968,

Catena, 1959-1969, en de Nutskleuterschool, 1917-1979. Op gebied van het bedrijfsleven waren van belang als aanwinst de archieven van de Kamer van Koophandel, 1908-1922, en van de kunstmeestfabriek ENCK-Windmill, 1919-1970. Kleinere aanwinsten waren de archieven van de Vlaardingse afdeling van Toonkunst, 1918-1982, en de voetbalvereniging Zwaluwen, 1932-1987.

Voorburg

In het gemeentehuis werden de archieven van de Voorburgse afdelingen van de Vrijzinnig Democratische Bond, 1930-1946, en de PvdA, 1951-1987, ondergebracht.

Waddinxveen

De archieven van C. P. Broer B.V. (bakkerij-grondstoffen), 1939-1950, en van de PSP, 1982-1986, kwamen in het streekarchief in Gouda te berusten.

Westvoorne

De archieven van de ziekte- en ongevallenverzekering 'Eendracht maakt macht', 1912-1980 en van de varkensverzekering 'Hulp in nood', 1930-1986, beide te Tinte, kwamen in het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg te berusten.

Zoetermeer

De archieven van de gemeentelijke sociale dienst, 1965-1990, de stichting Voorzieningen Lichamelijk Gehandicapten, 1981-1992, het interkerkelijk vredesberaad, 1969-1970 en het vormingscentrum 'De Hef' kwamen in het gemeentearchief te berusten.

J. P. Rijsburger publiceerde inventarissen van de kadastrale registers van Zoetermeer en Zegwaard, 1832-1973, en van de jeugdraad, 1967-1981.

Afb. 1. Brokaatpapier van Johann Wilhelm Meyer dat gebruikt is als omslag van een kalligrafie-schrift, Augsburg ca 1760. Goud op veelkleurig papier. Rijksprentenkabinet Amsterdam.

Sierpapier in het Rijksmuseum

In het Rijksmuseum te Amsterdam is tot en met 12 februari 1995 een tentoonstelling te zien over sierpapier. Dit is de verzamelaar voor alle met de hand gemarmerde of op de handpers gedrukte, al dan niet met de hand gekleurde bladen, die versierd zijn met decoratieve patronen. Deze bladen waren gemaakt om een veelal kostbaarder materiaal, zoals marmar (marmarpapier), goudleer of brokaat (brokaatpapier) of bedrukte katoenen stoffen (sitspapier) te imiteren. De meeste van deze papieren imitaties waren niet bedoeld als zelfstandige objecten maar voorbestemd om aan elkaar geplakt of versneden te worden. Boekbinders waren belangrijke afnemers, maar ook schrijnwerkers en behangsel-fabrikanten' gebruikten allerlei soorten sierpapier. Het werd overigens niet alleen verwerkt door ambachtslieden. Ook liefhebbers beleefden er groot plezier

aan. Sierpapier was iets voor jong en oud, voor hoog en laag, voor kerk en wereld, voor de geleerde en de ongeletterde, voor zowel de huiskamer als het archief. Het was te koop op markten en in papierwinkels. De meest voorkomende soorten zijn: marmarpapier, brokaatpapier en sitspapier.

Marmarpapier wordt al jarenlang volgens een zelfde procédé gemaakt. Al aan het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw namen reizigers uit Perzië en Turkije marmarpapier mee naar Europa. Gemarmerde papieren zijn moeilijk te dateren. Er komen immers nooit gegevens op voor over de maker of over het jaar van ontstaan. Door een in het Nederlands gesteld receptuurboekje uit 1616 dat in Amsterdam werd uitgegeven (namelijk het *Verlichterij Kunst-Boek* van Gerard ter Bruggen) weten we dat sinds ca 1600 in ons land marmarpapier werd gemaakt. De vroegst bekende gemarmerde papieren, die in ons land vervaardigd zijn, dateren van ca 1650.

Afb. 2. De sierpapiermaakster. Prent uitgegeven door Martin Engelbrecht, Augsburg ca 1740. Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Brokaatpapier werd vanaf ca 1695 vooral in Augsburg en Neurenberg vervaardigd. Hollandse kooplieden kochten er flinke partijen van in, verkochten een deel in eigen land maar transporteerden ook naar Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten. In ons land is het brokaatpapier in de 18e eeuw veel gebruikt door drukkers en boekbinders. Dissertaties, huwelijkszangen, bruiloftsgedichten en partituren werden voorzien van omslagen van brokaatpapier. Het was vooral tussen ca 1715 en 1800 bij dit soort gelegenheidsdrukwerk in zwang. Nadien liep de produktie geleidelijk aan terug.

Sitspapier werd in de tweede helft van de 18e eeuw in katoendrukkerijen in ons land als een nevenprodukt gemaakt. Er wordt wel beweerd dat katoenen stoffen en sitspapier met dezelfde blokken waren bedrukt, maar er is geen enkel voorbeeld gevonden van een textiele en een papieren sits die hetzelfde patroon hebben. Katoendrukkerijen, en dus ook drukkerijen van sitspapier, waren o.a. in Amsterdam te vinden, vooral in de omgeving van de Overtoom. De toepassing van het sitspapier komt in verschillende opzichten overeen met die van het marmer- en het brokaatpapier. Zo gebruikte men het ook als schutblad in

luxueus uitgevoerde boeken, als omslag van dissertaties, redes en huwelijkszangen en als versiering van foedralen en van allerlei soorten doosjes, bijvoorbeeld die voor waaiers.

Vooraf in bibliotheken en musea zijn fraaie verzamelingen te vinden. Tijdens het onderzoek ter voorbereiding van de tentoonstelling in het Rijksmuseum kwamen enkele 'vergeten' collecties sierpapier tevoorschijn, zoals de verzameling van het Haags Gemeentemuseum en die van de Atlas van Stolk in Rotterdam. In diverse (universiteits-)bibliotheken bevinden zich omvangrijke ensembles dissertaties. In enkele van die instellingen zijn nog zeer onlangs de omslagen van hun verzameling oude dissertaties verwijderd.

Vermoedelijk herbergen de Hollandse archieven eveneens prachtige ensembles sierpapier. Maar die collecties zijn veelal verborgen voor de buitenwereld en kunnen ogenschijnlijk alleen met de hulp van archiefmedewerkers aan het licht worden gebracht. Het gaat hierbij niet zozeer om de archivalia van stedelijke overheden – die werden meestal in perkament gebonden – maar veelal om de jaarrekeningen van kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen die vaak marmer-, stijfselverf-, brokaat- of sitspapier als omslag hadden.

Afb. 3. Brokaatpapier met inheemse en exotische dieren, Augsburg, ca 1760. Zilver op oranje geverfd papier. Rijksprentenkabinet Amsterdam.

Bij de tentoonstelling in het Rijksmuseum is een overzicht van het sierpapier in Nederland verschenen, namelijk J.F. Heijbroek en T.C. Greven, *Sierpapier, marmer-, brocaat- en satspapier in Nederland*, Amsterdam: De Buitenkant, 1994. Prijs: f 59,50.

J.F. Heijbroek

Het Archeologisch Museum Haarlem

1991 is voor de Haarlemse archeologie een belangrijk jaar geweest. Niet alleen zijn er door het team van de stadsarcheoloog en de amateurarcheologen opmerkelijke bodemvondsten aan het licht gebracht, nee, er gebeurde meer. De Haarlemse archeologie kreeg op een unieke lokatie, de Grote Markt, de beschikking over een unieke ex-

positieruimte, de kelder van de in 1603 door Lieven de Key gebouwde Vleeshal. De vele tienduizenden bezoekers, die inmiddels het smalle keldertrapje afdaalden, bevestigden de gedachte dat dit tot nu toe enige stads-archeologische museum in Nederland in een behoefte voorziet.

Afb. 4. Een gedeelte van de opgravingsreconstructie in het Archeologisch Museum Haarlem. Foto Jos Fielmich.

Doel van het museum

Het doel van het museum is de Haarlemmers en de mensen uit de directe omgeving van de stad en natuurlijk ook de toeristen kennis te laten nemen van de buitengewone waarde aan cultuur-historische informatie, die opgeslagen ligt in de bodem van de stad.

Iedere Haarlemmer weet dat de stad in 1572-73 door de Spanjaarden werd belegerd; namen als Kenau en Ripperda zijn gemeengoed geworden. Heel wat Haarlemmers weten dat de stad in 1245 stadsrechten kreeg (in 1995 wordt deze 750e verjaardag immers uitbundig gevierd) en daarmee de op één na oudste stad van Holland is. Weinig Haarlemmers weten hoe hun voorgangers in de eerste eeuwen van het bestaan van hun stad leefden, woonden en werkten en wat ze zoal aten en dronken. Er zijn echter maar bitter weinig Haarlemmers die weten wat er vóór 1245 gebeurde. En er gebeurde nogal wat... Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat er aan het jaar 1245 meer dan dertig eeuwen geschiedenis vooraf gaan! Zo sloegen in Haarlems jongste nieuwbouwwijk, de Zuiderpolder, ruim 4200 jaar geleden mensen eveneens palen in de grond om onderkomens te bouwen. En wie weet dat op de plek waar nu de Nassaulaan ligt zo'n 5000 jaar geleden het Noordzeestrand lag? Kortom de archeologie kan een macht aan interessante zaken uitdragen, zaken die er, en daar zijn de archeologen van overtuigd, zowel bij de Haarlemmers als bij de niet-Haarlemmers ingaan als koek. Wie vindt het immers niet leuk om te weten wat er in zijn straat,

misschien wel vlak bij zijn huis, of, sterker zelfs, onder zijn huis aan bodemvondsten tevoorschijn gekomen is of wat zich daar in het verleden heeft afgespeeld?

Deze archeologische informatie wordt in het Archeologisch Museum Haarlem, in de kelder van de Vleeshal, verstrekt.

Ontstaan van het museum

Bij iedere, vanaf de openbare weg zichtbare, opgraving staan altijd drommen mensen te kijken. Mensen die niet alleen nieuwsgierig zijn naar wat er daar precies gebeurt maar die ook graag willen weten wat er gevonden wordt en wat die vondsten feitelijk te vertellen hebben. Een veel gestelde vraag is wat er, als het echte onderzoek is afgelopen, met die vondsten gaat gebeuren. Tja, die vondsten, was tot 1991 het antwoord, verdwijnen in het depot, een opslagplaats waar een niet-archeoloog weinig mee kan.

Door zijn eerdere werkzaamheden bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek kwam de Haarlemse stadsarcheoloog aan de weet dat er in Nederland drie steden zijn waar de bewoners een meer dan 'normale' belangstelling voor het verleden van hun stad hebben. Deze steden zijn Amsterdam, Maastricht en ... Haarlem. Toen Haarlem in 1983 overging tot het aanstellen van een stadsarcheoloog ontstond bij hem het plan om, zodra de reguliere werkzaamheden het toelieten, met de verzamelde archeologische gegevens activiteiten te ontplooiën waar 'de Haarlemmer' bij betrokken zou kunnen worden. Eén

Afb. 5. Boheems glas, ca 1595. Vindplaats Lange Hofstraat. Foto Jos Fielmich.

van die plannen was het stichten van een eigen permanente expositieruimte.

In 1986 was het gemeentelijk archeologische 'dienstje' zo gegroeid dat van het ministerie van WVC opgravingsbevoegdheid verkregen werd. Dit betekent ondermeer dat alle in Haarlem gedane bodemvondsten eigendom zijn van de gemeente Haarlem. Nu kon serieus gedacht gaan worden aan het opzetten van een eigen bescheiden archeologische expositieruimte. Al snel bleek dat je als gemeenteburgemeester geen gelden uitgekeerd kan krijgen van grote fondsen en bedrijven. Een stichting zou uitkomst kunnen bieden en zo werd de Stichting Archeologie Haarlem opgericht.

Allereerst moest een geschikte lokatie worden gevonden. Het oorspronkelijke idee om het gehele museum onder de grond te situeren werd in verband met de daaraan verbonden kosten verlaten. Uit een tweetal serieuze alternatieven werd gekozen voor de kelder van de Vleeshal. De gemeente Haarlem ging snel akkoord met dit voorstel zodat een architect de gehele bouwkundige situatie in ogenschouw kon nemen om vervolgens een globaal plan te ontwerpen.

De uitgewerkte plannen van architect Brandjes (architectenbureau Brakel, Buma, Klous+ Brandjes) zagen er zo veelbelovend uit dat de

stichting voorstelde de museale werkzaamheden uit te besteden aan het in dit werk gespecialiseerde bureau TGV. Een zeer intensieve samenwerking tussen architect, TGV en de stadsarcheoloog ontstond, waarbij een aantal intrigerende ideeën betreffende het uitdragen van archeologie werd bedacht en uitgewerkt.

Uiteindelijk was de kelder geschikt om een viertal kleine exposities te verwezenlijken. Zo wordt aandacht besteed aan:

- 1) **Haarlems rijke verleden.** Een speciale vitrine schenkt met behulp van bodemvondsten aandacht aan de geschiedenis van de plek waar Haarlem ontstaan is vanaf het Neolithicum tot enkele tientallen jaren geleden. Een drietal vitrines met opmerkelijke stukken uit het gemeentelijk archeologisch depot onderstreep dit nog eens extra.
- 2) **De actualiteit.** Plaats, omstandigheden, bodemvondsten en bevindingen van zojuist afgesloten Haarlemse opgravingscampagnes worden hier, in de vitrine 'recent onderzoek', aan het publiek getoond. Ook kunnen hier archeologica van opmerkelijke betekenis, die zojuist geconserveerd of gerestaureerd zijn, worden getoond.

Afb. 6. Interieur van het Archeologisch Museum Haarlem.

3) **Het educatieve deel.** Op ware grootte is een opgravingswerkput nagemaakt waarin alle in een oude binnenstad in de bodem voorkomende archeologische verschijnselen worden getoond.

Speciaal voor de jeugd werd een archeologisch computerspel ontwikkeld. Dit dynamische spel vormt een welkome afwisseling met de toch enigszins statische opstelling in de rest van de kelder.

Een ander speciaal voor de jeugd ontworpen fenomeen is de kindervitrine. Hierin worden door kinderen gevonden archeologische schatten, voorzien van een bordje waarop hun naam, leeftijd en vindplaats vermeld staan, gedurende enkele maanden tentoongesteld.

4) **Een wisseltentoonstelling.** Een deel van de kelder is ontworpen om gedurende een half jaar een expositie te houden waarbij een archeologisch onderwerp centraal staat.

Financiën van het museum

De Stichting Archeologie Haarlem is er dankzij de medewerking van sponsors en een financiële bijdrage van de gemeente Haarlem en de Commissie Oudheidkundig Bodemonderzoek in ge-

slaagd om de middelen bijeen te brengen om de inrichtingsplannen tot een goed einde te brengen.

Aangezien het Archeologisch Museum de 'etage' is van het door de stadsarcheoloog beheerde gemeentelijk archeologisch depot is de exploitatie van de expositieruimte een gemeentelijke aangelegenheid. De gemeenteraad stelde bij de opening van het museum een éénmalig exploitatiebudget van f40.000,- ter beschikking. De verwelkoming van de 20.000e bezoeker tijdens de begrotingsbehandeling 1992 - precies een half jaar na de openstelling van het museum - heeft er mogelijk toe bijgedragen dat het exploitatiebudget ingaande 1992 structureel werd.

Hardnekkig wordt vastgehouden aan het principe het museum voor het publiek gratis toegankelijk te houden. Een principe overigens dat door de bezoekers zeer op prijs wordt gesteld, getuige de vele opmerkingen in het gastenboek.

De vrijwilligers

Het van woensdag tot en met zondag van 13.00 tot 17.00 uur opengestelde museum wordt door archeologisch getrainde vrijwilligers gerund. Het museum beschikt immers niet over voldoende fi-

nanciële middelen om het met betaalde krachten open te houden.

Enige tijd vóór de opening van het museum werd door de stadsarcheoloog aan een groepje enthousiaste mensen gedurende één avond per week een stoomcursus archeologie gegeven. Gedurende het eerste jaar werd de frequentie van deze archeologische avonden geleidelijk aan teruggebracht tot één keer per maand. Tot op de dag van vandaag staan deze maandelijks archeologische avondjes op de agenda. Samen met het 'archeologische schoolreisje' dat ongeveer één keer per kwartaal plaatsvindt (een bezoek aan een opgraving, een archeologische tentoonstelling o.i.d.), zorgen deze uitjes ervoor dat motivatie op peil wordt gehouden. Tegelijkertijd wordt zo een hechte teamgeest gesmeed en gehandhaafd, zoals moge blijken uit het feit dat bijna alle vrijwilligers-van-het-eerste-uur nog steeds aanwezig en ... enthousiast zijn.

Voor het grootste deel worden huishoudelijke zaken, rondleidingen, financiën, administratie en PR-activiteiten door de vrijwilligers uitge-

voerd terwijl zij een steeds groter aandeel krijgen bij de uitvoering en inrichting van de tentoonstellingen. Kortom, zonder vrijwilligers geen museum.

Slot

Het Archeologisch Museum Haarlem laat niet alleen zien dat er op dit unieke stukje Nederland al dik vierduizend jaar geleden mensen rondliepen, maar het functioneert tevens voor de huidige gemeente Haarlem als een niet geringe PR-kracht.

Uit de gestaag groeiende belangstelling van Haarlemmers, niet-Haarlemmers en toeristen maar ook van bedrijven en instituten, van scholen en verenigingen, van vrijetijds- en vakbladen, van kranten, radio en televisie moge blijken dat er zich een groeiende interesse aan het ontwikkelen is voor de archeologie in het algemeen en voor de archeologie van Haarlem in het bijzonder.

Maarten Poldermans
stadsarcheoloog Haarlem

Boeken in het kort

Holland algemeen

M.J. van Gent, *'Pertijelike saken' Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijks tijdperk*. Oegstgeest, Stichting Hollandse Historische Reeks, deel 22, 1994. 523 blz.

In dit Leidse proefschrift ligt de nadruk op de politieke ontwikkelingen in de periode 1467-1483 in Holland en Zeeland, toegespitst op Dordrecht, Leiden, Gouda, Hoorn en Schoonhoven. Centraal staat welke notabelen Hoeks en welke Kabeljauws waren en wat dit voor invloed had op hun maatschappelijke positie. Ook wordt gekeken naar manifestaties van partijgangers in het dagelijks leven, hun leiders, liederen en herkenningstekens. Voor dit onderzoek zijn ook buitenlandse archieven geraadpleegd.

Noord-Holland

K.W.J.M. Bossaers, *Gids voor historisch onderzoek in Noord-Holland*. Haarlem, Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland, 1994. 258 blz.

Goede handleiding voor ieder die actief lokale of regionale geschiedenis wil beoefenen. Achtereenvolgens worden behandeld het opzetten van een historisch onderzoek (vraagstelling formuleren), literatuur- en archiefonderzoek, andere bronnen (kaarten, prenten, foto's, voorwerpen) en verwerking van het materiaal (schrijven en vormgeven). Het tweede deel van het boek bevat een bronnenoverzicht. Per plaats wordt opgegeven wat er aan bronnenmateriaal is op het gebied van bevolkingsregistratie, bestuur, belastingen, oud-rechterlijke en notariële archieven, kadastrale gegevens en kerkarchieven.

Clara Brinkgreve, *In Haarlem staat een huis... 600 jaar zorgen voor kinderen*. Haarlem, Uitgeverij Gottmer, 1994. 61 blz.

Gedenboek bij gelegenheid van het 600-jarig bestaan van de Haarlemse instelling die aanvankelijk heette Heilige Geesthuis, later Gereformeerd of Burgerweeshuis, tot voor kort Coen Cuser-huis en sinds dit jaar Stichting Jeugdhulp Kennemerland. In dit fraai geïllustreerde boek wordt de geschiedenis van deze instelling behandeld tegen de achtergrond van de geschiedenis van Haarlem en de ontwikkelingen in de armen- en jeugdzorg.

De Huizer Molen. Uitgegeven door de Molenwerkgroep van de Historische kring Huizen. 138 blz.

De Huizer molen deed als korenmolen dienst van ongeveer 1665 tot 1915 en is in 1916 aangekocht door het Openluchtmuseum te Arnhem. Aandacht wordt besteed aan deze molen in het bijzonder, molenaars uit het molenaarsgeslacht Van den Born, de Molenberg, de geschiedenis van de molen in het Openluchtmuseum, spreekwoorden en gezegden rond molens en de taal der wieden.

A.E. van der Hulst, *Help ons het hoofd boven water houden!! De visserij in Huizen gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw*. Uitgeverij De Twaalfde Provincie. 108 blz.

Aandacht wordt besteed aan de achteruitgang van de Zuiderzeevervisserij, de Eerste Wereldoorlog en de Zuiderzeewerken. Behandeld worden de reacties daarop van gemeente en rijksoverheid. Ingegaan wordt op de veranderingen in de leefomstandigheden van de Huizer vissers, kredietverlening, werkverschaffing en omscholing van vissers.

Henriëtte van Voorst Vader-Duyckinck Sander, *Leven en laten leven. Een biografie van ir. Adriaan Stoop 1856-1935*. Haarlem, Schuyt en Co., 1994. 352 blz.

Deze mijnningenieur was de stichter van de Dordtsche Petroleum Maatschappij op Java en woonde in latere jaren in Bloemendaal. Haarlem dankt aan hem de herbouw van de toren van het stadhuis en het Cavallé-Coll orgel in het Concertgebouw. In Bloemendaal was hij actief op het gebied van het onderwijs en bouwde hij Stoop's Bad.

J.T. Bremer, *Petten, dorp aan de dijk; vijf eeuwen (1413-1929) geschiedenis in vogelvlucht*. Z.p., Kring van 'vrienden van de Hondsbosche' 11, 1994. Geïll., 55 blz., f 10,-. Te bestellen bij de Kring van 'vrienden van de Hondsbosche', Postbus 15, 1135 ZH Edam, tel. 02993-60611.

Zoals de titel al aangeeft wordt in dit vlot geschreven en ruim geïllustreerde boekje in kort bestek de geschiedenis geschilderd van het zeedorp Petten. Daarbij staat het water centraal; de zee als bedreiging die een voortdurende aandacht voor de kustverdediging vereiste, en als bron van welvaart door inkomsten uit visserij en belodsing.

Recensies

P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving; het Land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515)*, Deel A, Tekst; Deel B, Bijlagen, noten, verantwoording van tabellen en grafieken, bronnen en literatuur (A.A.G. Bijdragen 32, Wageningen: Landbouwniversiteit, Afdeling Agrarische Geschiedenis, 1992, xvii + 997 blz., ISBN 90-367-0343-3, f80,-).

Tevens verschenen als proefschrift Landbouwniversiteit Wageningen (1992) en *Historia Agriculturae* 25 (Groningen: Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut, 1992).

What's in a name? Een dissertatie die één van de vier onderafdelingen van dit proefschrift zou beslaan, zou een hedendaagse promovendus die als assistent- of onderzoeker-in-opleiding zijn werk in vier jaar moet voltooiën, al heel tevreden stemmen. Hoppenbrouwers heeft er iets langer aan gewerkt. Het resultaat heeft dan ook meer weg van wat in Duitsland wel de *Habilitationsschrift* genoemd wordt, een tweede groots proefschrift dat de weg opent naar het professoraat.

De inspiratie voor zijn studie heeft Hoppenbrouwers gevonden in R. Hilton, *A medieval society. The West Midlands at the end of the thirteenth century* (1967) waaraan hij in zijn titel nadrukkelijk refereert. Dit is een klassiek Engels voorbeeld van de zogenaamde *local history*. Het werk van Hoppenbrouwers beslaat het Land van Heusden, gelegen in de noordwesthoek van de huidige provincie Noord-Brabant. Het bestond in de beschouwde periode uit zestien dorpen. De heerschappij over het Land van Heusden kwam in 1357 in handen van de Hollandse graven. Sindsdien werd het bestuurd door hun vertegenwoordiger (de kastelein), totdat het in 1505 verpacht werd aan de graven van Nassau. Voor deze periode is de belangrijke domeinadministratie van de Hollandse graafbewaard gebleven betreffende zijn landgoederen in het land van Heusden. Het eindpunt van de studie is gesteld op 1515 omdat uit dit jaar een gewichtige bron voor de sociaal-economische geschiedenis is overgeleverd, de *Informacie*, een landshoerlijke enquête over de welstand in Holland.

Hoppenbrouwers concentreert zich op de sociale geschiedenis van het platteland, zoals uit de titel blijkt. Hij kiest het perspectief van de boeren, traditioneel een marginale groep, niet alleen in de samenleving, maar ook in de Nederlandse

- en zeker in de Hollandse - geschiedschrijving. Ironiserend karakteriseert de auteur zijn studie zelfs als een reddingsoperatie (61). De centrale, neomarxistisch georiënteerde vraag van deze studie is hoe op de lange termijn de produktie- en surplus-extractierelaties veranderden tussen heren en boeren. De vraag haakt aan bij twee klassieke historische debatten die in de jaren '60 ingezet zijn. Enerzijds het sociaal-economische 'transitiedebat', waarin diverse verklaringen worden aangedragen voor de overgang van de feodale naar de kapitalistische maatschappijfase. Anderzijds het meer sociaal-juridische vraagstuk betreffende het verschil tussen standen en klassen en met name ook het groepsbewustzijn van de tijdgenoten. De vraagstelling is complex, de uitwerking eveneens. De auteur werpt vanuit drie gezichtspunten, die hieronder aan de orde zullen komen, licht op de Heusdense samenleving. Het zo verkregen multidimensionale beeld wordt ingelijst in een hecht doortimmerd theoretisch raamwerk, waarvoor de grondstoffen bijeen gehaald zijn uit de uitvoerig bestudeerde internationale literatuur. De indeling van het boek is zeer systematisch, wat het goed mogelijk maakt het boek op de diverse niveaus (theoretisch, historiografisch, methodologisch en inhoudelijk) onafhankelijk te benaderen.

Na de politieke, geografische, demografische en theoretische inleiding in deel 1, wordt in deel 2 het eerste gezichtspunt gepresenteerd, dat van de familie- en verwantschapsstructuren. Op basis van zeer arbeidsintensief onderzoek zijn 2.479 persoonsdossiers verwerkt tot genealogieën en familie-eenheden, die samen de elite reconstrueren van enkele belangrijke dorpen. De analyse van begrippen en methoden is zeer grondig en daarmee is de toon voor het hele boek gezet. Met de familiegegevens wordt een onderzoek uitgevoerd naar de mate van sociale geslotenheid en samenhang binnen de elite. Bepalend hiervoor is onder andere de ontwikkeling van de rechtspraak inzake conflictbestrijding (vetes) en erfeniskwesties. In hoeverre was nog de familie, volgens het middeleeuws rechtsprincipe, of reeds het individu, volgens modernere rechtsprincipes, bepalend in de rechtspraak? Een ander aspect betreft de sociale mobiliteit, een zeer actueel vraagstuk. Ook in de late middeleeuwen blijkt geografische migratie het functioneren van familiestructuren intact te laten. Met de levendige *case-study* over het aanzienlijke geslacht Kuist van Wijk wordt hiervan een voorbeeld gegeven. Terwijl sommige tak-

ken op het platteland bleven, slaagden anderen erin kastelein van Heusden te worden en weer anderen drongen door tot de stedelijke bovenlaag van de stad Heusden (64, 179).

In deel 3 komen aan de orde: de bezitsverhoudingen, de lastendruk en de relatie met de economische conjunctuur. Belangrijk blijkt de diversiteit van het grondbezit. Niet alleen boeren hadden grond in eigendom, maar ook de landsheer, de kloosters gevestigd zowel op het platteland als in de steden, de ridders, de stedelijke instellingen zoals gasthuizen, en diverse min of meer vermogende stadsbewoners. Bij de typering van de diverse soorten lasten benadrukt de auteur de factor duurzaamheid. Naast het pakket betalingsverplichtingen dat zich later tot belasting ontwikkelde, namelijk de gewone en buitengewone belastingen voor de landsheer en de waterstaatsheffingen, plaatst hij de veranderlijke, relatief kortlopende verplichtingen als pachten voor grond, molens en visserijrechten tegenover de onveranderlijke en zeer langdurige, vaak zelfs eeuwige, erfpachten en geconstitueerde renten. De laatste zijn te vergelijken met obligaties en werden vaak aangegaan door particulieren om een langlopende, regelmatige uitkering te verwerven. Dit loopt uit op een interessante discussie met E. Thoen (Gent) over de tijdpacht als instrument om de positie van de heren te handhaven; diens monumentale proefschrift vormt de Vlaamse evenknie van Hoppenbrouwers' studie. De economische ontwikkeling op de lange termijn kenmerkte zich in een aantal belangrijke dorpen door bevolkingsachteruitgang, concentratie van het grondbezit bij een kleine groep eigenaren, toename van stedelijk grondbezit en ontginning van de minder goede komgronden. De relatie tussen deze ogenschijnlijk tegenstrijdige fenomenen roept om een nadere verklaring. Daarvoor zou een ander gezichtspunt gekozen kunnen worden, bijvoorbeeld dat van de bovenlokale elite. Hoppenbrouwers constateert dat zijn werk dergelijke nieuwe vragen oproept, en in dit geval draagt hij zelfs een voorbeeld aan van die bovenlokale elite in de persoon van Anthonis Loef, die zowel grond bezat in Oud-Heusden als in het turfdorp Baardwijk. Echter, een sterk punt van deze studie is dat de auteur zich strikt aan zijn vraagstelling houdt en afziet van al dan niet voor de hand liggende speculaties (326).

Deel 4 behandelt de instellingen: de dorpsgemeenschap, de parochie, het waterschap en de heerlijkheid, het complex van rechten van de ge-

rechtsheer. Deze uiteenlopende organisatievormen hadden in de late middeleeuwen zowel bestuurlijke als rechtsprekende functies. Hoe zij inwendig en onderling functioneerden behandelt de auteur aan de hand van sociale conflicten van platteland versus stad en van burens versus heren. Voornaamste conclusie is dat in het algemeen de dorpsbewoners er niet voor kozen hun heren in bloedige boerenrevoluties te bestrijden zoals de Franse, Duitse en Engelse boeren in de late Middeleeuwen dat gewoon waren. De Heusdense boeren sleepten hun heren zonder aarzeling rechtstreeks voor het hoogste, grafelijke gerechtshof in Den Haag. Ook al steunde dit hen tegen de geestelijkheid, tegen de infiltratie van de stad Heusden in de plattelandsrechtspraak kon of wilde het niet veel uitrichten.

Concluderend stelt Hoppenbrouwers dat de verhouding tussen heren en boeren voldoende in balans bleef om te voorkomen dat er sterke kapitalistische verhoudingen ontstonden. De klasse van heren was verre van homogeen en hun rechten op grond en renten waren versnipperd. De boeren slaagden erin greep te houden op hun grondbezit door relatief grote continuïteit in de familie, door 'ouderwetse' erfrechtgewoonten en door diepgewortelde bestuurlijke autonomie.

Ten slotte, hoe leesbaar is dit boek? Een auteur die het gebrekkige zicht op zijn personages, dat ontstaat door bronnenschaarste, vergelijkt met het 'wethouder Hekking-effect' van Van Kooten en De Bie (665) toont een relativiseringsvermogen dat aangenaam aandoet in dit ingewikkelde, maar zeer interessante boek.

Petra J.E.M. van Dam

Jack Otsen ed., *Burgemeester Pieter Peereboom, 1651-1735* (Stolphoevevreeks 17, Hoorn: Historisch Genootschap 'Oud West-Friesland', 1993, 160 blz., ISBN 90-73497-14-0, f29,50).

Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst. Samengesteld door R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker (Rotterdam: R.M. Dekker, 1993, 312 blz., te bestellen door overmaking van f32,50 (incl. verzendkosten) op giro 612467 t.n.v. Stichting Egodocument, Haarlem, o.v.v. 'Lijst').

De levensbeschrijving van de Purmerendse regent Pieter Peereboom telt 3641 rijmende regels,

vergelijkbaar met de *Overblijfsels van geheugenis* van Coenraad Droste. In al die regels staat niets verrassends. Geïnspireerd door het werk van Jacob Cats is Peereboom op rijpe leeftijd begonnen met zijn autobiografie, en het gaat dus om de herinneringen van een oude man, van tijd tot tijd aangevuld met recente gebeurtenissen. Zijn levensloop was iets minder conventioneel dan zijn opvattingen: als zoon van een houthandelaar uit Beets wist hij carrière te maken als regent – weliswaar te Purmerend, maar toch. Hij had eigenlijk predikant moeten worden en werd daarom door zijn ouders naar de Latijnse school in Purmerend gestuurd, maar bij gebrek aan carrièreperspectief keerde hij voortijdig terug. Hij werkte enige tijd in de houthandel, tot hij er op zijn 26e in slaagde een dochter van een Purmerends stadsbestuurder tot een huwelijk te bewegen. Gewapend met dat prestige bereikte hij vervolgens ook zelf het stadsbestuur.

Over zijn carrière is Peereboom nogal zwijgzaam, omdat het in een levensbeschrijving geen pas gaf op te scheppen. Het hele werk is doordrenkt van gepaste nederigheid. Het belangrijkste principe waarmee de gebeurtenissen in zijn leven worden verklaard, is de wil van God, die zegen en straf, zowel collectief als individueel. Een reeks rampzalige evenementen wordt verklaard door Gods toorn over de zondigheid van de Nederlandse bevolking, en ook Peereboom zelf krijgt vanwege zijn menselijke zwakheden zijn portie. Maar straf is louterend en Peereboom is ervan overtuigd dat God de mens uiteindelijk genade schenkt. Waarom hij die overtuiging nodig had, blijkt duidelijk uit zijn levensverhaal. Zoals iedereen in de vroegmoderne tijd werd hij geconfronteerd met veel onverwachte harde slagen, zoals het afbranden van zijn brouwerij en vooral de dood op jeugdige leeftijd van een groot aantal naaste familieleden. In die zin is de levensbeschrijving van Pieter Peereboom zeer instructief.

Ten onrechte ontbreken zijn herinneringen in de lijst van *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw*, die werd samengesteld door Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker. De lijst bevat een beschrijving van 630 egodocumenten, zowel gepubliceerde als onuitgegeven, verzameld uit de inventarissen van Nederlandse archieven en bibliotheken. In de beschrijvingen worden enige biografische gegevens omtrent de auteur vermeld, de vindplaats van het handschrift, de periode die het document bestrijkt en eventuele literatuurverwij-

zingen. Het ontbreken van de levensbeschrijving van Peereboom is niet de enige onvolkomenheid in de inventarisatie, want dit lofw aardige initiatief kent, zoals dat gaat, natuurlijk allerlei kinderziekten: naast merkwaardige omissies ook fouten die voortkomen uit oppervlakkige bestudering. Als er te zijner tijd een herziene versie verschijnt, verdient het ook aanbeveling om de titel te wijzigen. Uit de huidige titel blijkt niet dat het gaat om een bijzonder soort egodocumenten, en daarom zou, hoewel minder modieus, *Autobiografieën, dagboeken en mémoires van Noordnederlanders* als titel correcter zijn geweest. Nog mooier zou het zijn als er ooit een inventaris zou verschijnen waarbij de huidige titel de lading dekt, waarin dus ook de meest voorkomende egodocumenten zouden zijn opgenomen: particuliere brieven, waarmee dagboeken en autobiografieën het best in samenhang kunnen worden bestudeerd.

Luuc Kooijmans

Rob van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis. Een etnohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932)* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993, viii + 348 blz., ISBN 90-73052-69-6, f37,50).

Visserijgeschiedenis kenmerkt zich goedgevoel door beschrijvende studies van technische aard. Hier evenwel hebben we van doen met een theoretisch doortimmerd proefschrift dat door een brede aanpak bijdraagt aan de integratie van dit specialisme in het geheel van de geschiedbeoefening. Het is een goed leesbaar boek van de hand van een antropoloog, dat laat zien hoe de vissers individueel en collectief reageerden op veranderende ecologische en economische omstandigheden en wat aanpassingen betekenden voor de sociale organisatie. Texels historie, maritieme economie, demografie, scheepstypen, visserij en zeegrasbedrijf, de visserij als familiebedrijf, het leven op zee, afzet, mentale disposities en nog wel meer dan dat passeren thematisch de revue.

De benadering kan worden geïllustreerd aan de hand van de oestervisserij. De toename van het aantal schepen, de verbetering van vangstgereedschap, infrastructuur en afzetmogelijkheden maakten dat de oesterforraden omstreeks 1840 duchtig werden aangesproken. Dat bij de optredende overbevissing en achteruitgang van de oesterstand geen terughoudendheid aan de dag werd gelegd, verklaart de auteur uit de gericht-

heid op een markteconomie, het arbeidsethos van de vissers, verarming en verschuldiging. De vissersman stond dus niet slechts als individu, los van plaats en specifieke omstandigheden, in een verhouding tot de natuur, maar werkte binnen een sociale context die mede bepalend was voor de wijze van omgaan met de rijkdom der zee. De auteur richt zich in het bijzonder tegen een tijdloos beeld van collectieve hulpbronnen als vrij toegankelijk, waarbij een ieder rationeel handelt door zijn winst op de korte termijn te maximaliseren, met vernietiging van de hulpbron als telkens optredende irrationele consequentie. Dit beeld is door G. Hardin samengevat in de woorden *tragedy of the commons*.

Contextualisering staat aldus tegenover een opvatting van de omgang met de natuur als universele constante. Dit maakt differentiatie tussen de verschillende vissersgemeenschappen op het eiland mogelijk. De meeste Oudeschilder vissers vonden het in de eerste decennia van onze eeuw voldoende om het hoofd boven water te houden, terwijl de Oosterenders in het algemeen naar uitbreiding streefden en hun opbrengsten dus zoveel mogelijk weer in het bedrijf staken. Bij de bespreking van deze verschillen in ondernemersgedrag speelt onverwacht de godsdienst een belangrijke rol – onder de Oosterender vissers waren rechtzinnige opvattingen wijd verbreid – terwijl we hier een simpeler aansluiting bij de bedrijfs-geschiedenis hadden verwacht. Soms zou de lezer wensen dat de theorievorming meer vanuit het bronnenmateriaal had plaatsgevonden, in plaats van omgekeerd.

De nadrukkelijke ontkenning van een 'aangeboren roofzuchtige mentaliteit' (77) onder de vissers resulteert in een studie met veel aandacht voor contingentie. Visserijhistorici (zelfs de nestor Boelmann Kranenburg) worden gekapiteld waar zij in gedragingen van vissers een stereotiep en dus statisch kenmerk van de beroepsgroep lijken te zien. De conclusie waartoe de sterk historische benadering leidt, is dat Hardins these tekort schiet om een complexe empirische werkelijkheid te duiden (262). Zij is dus niet meer dan een heuristisch middel. Hoewel het laatste in de lijn ligt van eerdere debatten over dit onderwerp, heeft de auteur zijn vele theoretische hulpmiddelen toch vooral op dit punt ingezet. Deze insteek stelt in zoverre teleur, dat de historisch opgeleide lezer gespist is op de bruikbaarheid voor de visserijgeschiedenis van algemene antropologische en sociologische theorieën, zoals die van Godelier

of Elias. Maar juist hier komt naar ik meen de auteur tot vaststellingen waarin weliswaar recht wordt gedaan aan de complexiteit van het gebeuren, maar ook alles met alles samenhangt. Zo concludeert Van Ginkel aangaande de verschillen tussen Oudeschilder en Oosterender vissers 'dat het hele complex van infrastructurele, demografische, economische, sociale, politieke, religieuze en mentale factoren een rol speelde en dat het primaat niet bij één ervan gelegd kan worden' (258).

Dat de vissers niet slechts als individu optreden, blijkt uit de ontwikkeling van vissersverenigingen en onderlinge verzekeringen, en uit gemeenschappelijk optreden tegenover overheid en handelaars. Ook hier vindt een nuttige correctie plaats op de (economische) literatuur over gebruik van collectieve hulpbronnen, voor zover daarin het streven van de individuele exploitant zijn opbrengst te maximaliseren eenzijdig de aandacht krijgt. Niettemin – Van Ginkels paradoxale term 'samenwerkende individualisten' (179) geeft dat al aan – heeft de economische benadering zijn waarde. Een interessante insteek is naar mijn mening de groeiende vervlechting van de bedrijfstak in een ruimere (inderdaad: sociale, economische en politieke) context en de betekenis van dergelijke processen van schaalvergroting voor de verhouding van de individuele vissersman tot de lokale groep als overlevingseenheid. De samenwerking onder de vissers van Texel strekte zich stelden verder uit dan het eigen dorp (85). Van Ginkel heeft eerder een indringend artikel geschreven over de betrokkenheid, ook nog in onze eeuw, van Zeeuwse vissers op de lokale gemeenschap, met als titel 'Een zee van bitterheid'. In zijn proefschrift refereert hij aan groepswang binnen de vissersgemeenschappen van Texel (182). Dit vormt een overeenkomst met de situatie in het Zuiderzeegebied. Inpassing van deze observaties in een procesmatige benadering is mogelijk, uitgaand van de mate waarin het individu afhankelijk was van de beroepsgroep. Dit opent ook een andere invalshoek bij het bestuderen van de omgang met de collectieve hulpbronnen door verschillende groepen vissers.

Van Ginkel heeft veel boeiends boven water gekregen. Zijn boek laat daarenboven zien dat een goed gevuld arsenaal van theorieën beschikbaar is om te komen tot een visserijgeschiedenis nieuwe stijl.

Jaap Kerkhoven

Jaap Kerkhoven, *Het net en de wet. Conflicten onder Zuiderzeevissers en overheidsbeleid, 1878-1918* (Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 21, Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1994, vii + 231 blz., ISBN 90-70-389-41-X, f45,-).

De Zuiderzeeverij werd eeuwenlang gekenmerkt door conflicten tussen groepen vissers die verschillende vangstgereedschappen gebruikten en aanspraak maakten op bepaalde territoria. Het proefschrift van Jaap Kerkhoven, waarop hij op 1 maart 1994 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde, behandelt één van de laatste fasen in deze controverse, namelijk de strijd om het gebruik van kuilnetten en vooral de wonderkuil, door verklaarde tegenstanders 'moordkuil' genoemd. Met name Volendammers sloegen dit net, dat tussen twee schepen in gesleept werd, aan. Zij ook gebruikten de kwakkuil, een soortgelijk net dat echter door één schip voortgesleept werd. Een derde type was de dwarskuil, die langszij werd aangespannen. Na talloze klachten werd het gebruik van kuilnetten in 1881 aan banden gelegd, maar na enkele jaren weer toegestaan. Kerkhoven gebruikt de perikelen rond dit vangstgereedschap als invalshoek voor een beschrijving van de Zuiderzeeverij en -vissers tussen 1878 en 1918, waarbij hij aandacht besteedt aan de relaties tussen lokale groepen vissers onderling en aan die tussen vissers en overheid. Hij benadert deze thematiek vanuit verschillende disciplines en richt zich op zowel technische als economische, sociale en mentale aspecten, alsook op de samenhang daartussen. Zijn over vijf hoofdstukken verdeelde beschrijving berust op diverse archief- en secundaire bronnen. Daaruit wordt kwistig geciteerd, wat de levendigheid van het boek ten goede komt.

In het eerste hoofdstuk wordt een kenschets van het visserijbedrijf op de Zuiderzee gepresenteerd. Dat bedrijf was vol gevaren voor schip en bemanning en bovendien vol onzekerheden over vangsten en opbrengsten. Naar opbrengst waren vooral haring, ansjovis, bot en verder spiering, aal en garnaal van belang. Vissers hadden door de wisselvalligheden van natuur en markt te maken met smalle marges, waardoor ze over weinig reserves voor onderhoud, reparatie en vernieuwing beschikten. Doorgaans werden vanwege lokaal bepaalde routines per vissersplaats specifieke vangstgereedschappen en -technieken gebezigd. Deze tradities hadden te maken met facto-

ren als het natuurlijke milieu waar de visserij werd uitgeoefend, technische mogelijkheden (vooral in verband met het scheepstype) en de kennis van vissers. Zij beschouwden de natuurlijke hulpbronnen in de zee als een beperkt goed: zij meenden dat de vangst van anderen ten koste van henzelf zou gaan. Er bestond wedijver bij het vissen en afgunst wanneer de vangst van een ander de eigen overtrof. Kerkhoven verbindt deze perceptie met een stelling die bekend staat als de 'tragedie van het gemeengoed': bij de benutting van collectieve hulpbronnen tracht elk individu zijn opbrengst te maximaliseren, wat onvermijdelijk tot overexploitatie leidt. Het eigenbelang op korte termijn wint het van het gemeenschappelijke belang op de langere duur. En waar zich problemen voordoen, wordt de hand niet in eigen boezem gestoken, maar met een beschuldigende vinger naar de visserijpraktijken van anderen gewezen. Tegen deze achtergrond moet ook de kuilstrijd worden begrepen, die vooral gestreden werd in tijden van teruglopende vangsten. Met name de weinig selectieve wonderkuil, waarmee grote hoeveelheden ondermaatse vis ('nest') voor bemesting en veevoer werden gevangen, vormde daarbij de inzet. Volgens Kerkhoven moeten de pogingen van vissers uit andere Zuiderzeelplaatsen om deze moordkuil verboden te krijgen, niet worden verstaan als een voortvloeiende van de zorg om de visstand. Hun biologische inzichten waren namelijk niet alleen gebrekkig en inconsistent, maar vooral ook gekleurd door eigenbelangen.

In het volgende hoofdstuk komen de conflicten rond de kuilvisserij tussen 1878 en 1918 uitvoeriger aan bod, gezien tegen de achtergrond van schaalvergrotingsprocessen. Het verzet tegen de wonderkuil kwam onder meer van de kant van vissers die zelf staand want in zee zetten. Zij zagen hun netwerk vaak stuk gevaren door Volendamse kuilvissers en op de Zuiderzee kwam het geregeld tot woordenwisselingen en zelfs fysiek geweld. De onverenigbaarheid van vismethoden en de groei van de Zuiderzeefloot zorgden ervoor dat steeds nieuwe visgronden werden gezocht. Daardoor kwamen 'indringers' soms in conflict met hen die al langer aanspraak maakten op zulke gebieden, die doorgaans dicht bij huis lagen. Volendammers zochten hun vangstlokaties ook op de Noordzee, waardoor vissers uit andere dorpen weer meenden dat ze geen recht hadden op de 'hele' Zuiderzee. Territoriale twisten, wedijver over de vangst en afgunst over de afzet werden nog aangewakkerd door de uitbreiding van afzet-

mogelijkheden als gevolg van infrastructurele ontwikkeling, vooral de aanleg van spoorwegen. De kwaliteit van de vangsten ging door de toegenomen inspanningen achteruit, waardoor weer meer vissers zich op de nestvisserij wierpen, met alle nadelige gevolgen voor de visstand vandien. Vooral uit plaatsen als Harderwijk en Spakenburg nam het verzet tegen de Volendammers toe. Dat had minder te maken met hun zorg voor het mariene milieu dan met het dwarsbomen van concurrenten en de verdeling van een schaars goed: 'Waar alles tenslotte om draaide was de vraag in welke verhouding individuele rechten dienden tot die van alle betrokkenen gezamenlijk. Dit was een eigendomsvraag, en die betrof de verhouding van de visser niet tot de natuur maar tot de andere vissers' (63).

In hoofdstuk 3 wordt het zoeklicht gericht op de Visserijwet van 1881 en het Volendamse verzet ertegen. Het initiatief voor de totstandkoming van de wet lag bij de Harderwijkse Kamer van Koophandel, die inlichtingen had ingewonnen bij verschillende visserijgemeenten en aan het College voor de Zeevisserijen rapporteerde. Er werd op gewezen dat vishandelaren baat zouden hebben bij een geregelde aanvoer van voor consumptie geschikte vis. De kulfissers voerden echter vooral ondermaatse vis aan en hun vangsttechnieken zouden daarom aan banden moeten worden gelegd, wat bij veel vissers, de Volendammers uitgezonderd, weerklank vond. De tegenstanders wilden echter wel kulfnetten blijven gebruiken voor de ook door henzelf uitgeoefende ansjovisteelt. Bij wet werd geregeld dat het gebruik van wonderkuil en kwakkuil gedurende een groot deel van het jaar verboden werd. Wel moest de wet na enige jaren heroverwogen worden. De Volendammers trokken zich aanvankelijk weinig aan van de verboden en visten – vaak openlijk – toch met de wonder- en kwakkuil. De overheid trad hiertegen eerst nauwelijks op, maar daar kwam in 1885 – na een jaar van escalatie – verandering in. Een grote politie- en legermacht was in Volendam op de been om vissers te arresteren die hun opgelegde boetes niet hadden voldaan. Voortaan verzetten de Volendammers zich onder aanvoering van hun leiders Symen Mol en Hein Tuyp in toenemende mate met legale middelen en oefenden ze politieke pressie op de overheid uit. Daarbij werd ook verarming onder de visserspopulatie als argument in de strijd gegooid en de publieke opinie bespeeld. Met name van katholieke zijde konden ze op steun rekenen.

Om het collectieve verzet van de Volendammers beter te begrijpen, gaat Kerkhoven in het vierde hoofdstuk in op de lokale organisaties. Verder komt de rol van de overheid in detail aan de orde. Informeel werkten de Volendamse vissers al langer samen. Op organisatorisch vlak lijkt samenwerking vooral te zijn bewerkstelligd door de Vincentiusbeurs, in 1861 opgericht als onderlinge verzekering, maar al spoedig van meermomvattend belang. Volgens Kerkhoven vormde deze instelling ook de drijvende kracht achter de Volendamse tegenstand, die succes had: de beperkingen op het gebruik van de wonderkuil werden na een heroverweging in 1890 ingetrokken en eerder al gebeurde dat ten aanzien van kwakkuil. Uit het hele verhaal rond de totstandkoming en intrekking van de wet blijkt dat deze affaire uiterst moeizaam verliep. Kerkhoven spreekt zelfs van 'fiasco' en 'debâcle' en spit alle perikelen daaromheen uit, waarbij vooral spreekt hoe gescheiden de werelden van vissers en overheidsdienaren waren en welke vertekende beelden de laatsten van de visserlui en hun bedrijf hadden. De enige die daar wel een scherp oog voor had en tevens een andere oplossing voor de problemen aandroeg dan de overheid – die alleen vrije visserij of het verbieden van bepaalde technieken als opties zag – was de rijksvisserijconsulent P.P.C. Hoek. Hij wilde een vergunningstelsel introduceren, maar het parlement besprak alleen de vraag of de verbodsbepalingen zouden moeten worden voortgezet dan wel afgeschaft, en er werd voor het laatste gekozen. Voor de lokale leiders was het in de politieke arena moeilijk manoeuvreren: hun persoonlijke rol werd door de achterban niet van een zakelijk-politieke onderscheiden. Vanuit deze positie is het begrijpelijk dat zij niet streefden naar medeverantwoordelijkheid voor het beleid, waardoor de kloof tussen vissers en overheid bleef bestaan.

De organisatie van vissers na 1890 en de nieuwe verhoudingen met de overheid staan centraal in hoofdstuk 5. Na het genoemde jaar was het gebruik van kulfnetten teruggelopen. Maar door de achteruitgang van de vangsten na de eeuwwisseling nam het vissen ermee weer toe en daarmee groeide ook het aantal klachten erover. Die haalden echter weinig uit. Er waren nieuwe verhoudingen ontstaan, waarbij de overheid de visserij via de Visserij-inspectie reglementeerde, waarbij ook vissers grotere zeggenschap kregen. Binnen dit gebureaucratiseerde en gedemocratiseerde bestel werden op plaatselijk niveau vissersvereni-

gingen opgericht, maar van overkoepelende samenwerking in één organisatie was nauwelijks sprake, ondanks de pogingen in die richting van verschillende zaakwaarnemers. Om deze reden meent Kerkhoven dat plaatselijke verbanden niet op maatschappelijke emancipatie waren gericht. De vissers lieten het voortouw bij de oprichting van een plaatselijke vereniging vaak over aan bij voorbeeld nettenleveranciers en vishandelaren. Ook weduwen-, wezen- en oudedagsfondsen en andere voorzieningen, zoals visserijscholen, bleven op de eigen gemeenschap gericht. Wel trad er een zekere formalisering op in het bestuur en de leiders leerden een taalgebruik waarmee ze de overheid tegemoet konden treden. Andersom was die overheid geneigd zich meer met deze leiders te verstaan: 'Een elite moest de overheid een ingang verschaffen tot de beroepsgroep als geheel. Dit impliceerde dat overheid en belanghebbenden op elkaar waren aangewezen bij vaststelling en doorvoering van het beleid: een volstrekt andere benadering dan in de jaren 1880' (153). Kerkhoven illustreert dit onder meer met de wederwaardigheden van Jacob de Veen, een Enkhuizer visser die secretaris werd van de in 1911 opgerichte Zuiderzeevisscherijraad. Deze man behartigde, net als zijn beroepsgenoten in de raad, meer dan alleen lokale belangen. Maar ook plaatselijke verenigingen traden krachtiger op en de overheid beantwoordde deze in zet met een terughoudende regelgeving. Dit bood vissers de kans om hun bedrijf naar eigen inzicht uit te oefenen en zo won het individuele winststreven het van een collectieve regeling van de toegang tot de vangstgebieden.

Kerkhoven besluit zijn studie met een zeer beknopte conclusie. Hij heeft een in veel opzichten boeiend conflict beschreven en geanalyseerd. Helaas laat hij daarbij diverse steken vallen. De systematiek van zijn betoog laat bij voorbeeld te wensen over. Hij springt van de ene plaats naar de andere, van het ene tijdsgewricht naar het volgende en vervalt nogal eens in herhalingen. Volendamse vissers krijgen de meeste aandacht, maar een stelselmatige uiteenzetting over de dorpsgemeenschap die zij met anderen vormden, ontbreekt. Over vissers uit andere plaatsen rond de Zuiderzee geeft Kerkhoven hap-snap informatie, naar het lijkt alleen waar hem dat voor zijn betoog uitkomt. Een gedegen vergelijking met achtergrondgegevens is ver te zoeken. Over een fascinerend en mogelijk relevant verband tussen religie en de omgang met de natuur krijgen we

mondjesmaat iets opgedist: de Volendamse vissers waren namelijk – anders dan hun collega's uit dorpen elders aan de Zuiderzee – katholiek en vooral zij gebruikten de destructieve kuilnetten. Ten aanzien van een reeks andere kwesties acht ik zijn interpretaties niet overtuigend, dubieus of zelfs onjuist. Bovendien is er soms sprake van interne inconsistenties. Zo vernemen we op de ene pagina dat de sociale verschillen tussen de schippers gering waren (129), om op de volgende te lezen dat er een lokale 'visserselite' bestond. Op de ene plaats moeten we de onderlinge solidariteit niet hoog inschatten (91), terwijl we op een andere dienen aan te nemen dat de groepsolidariteit groot was (129). Merkwaardig vind ik dat Kerkhoven uitspraken van biologen en andere 'autoriteiten' voor zoete koek slikt, terwijl hij die van vissers voortdurend bevrageet en er kanttekeningen bij plaatst. Dat laatste zou uiteraard ook ten aanzien van uitspraken van eerstgenoemden moeten gelden. Dat we de activiteiten van vissersverenigingen vanwege hun lokale basis volgens Kerkhoven niet mogen opvatten als een emancipatiestreven, vind ik een misvatting. Hij hangt zijn betoog deels op aan een onderscheid tussen een economische opvatting over de benutting van collectieve hulpbronnen en een antropologische. Economen benadrukken dat het rationele handelen van individuen tot overexploitatie zal leiden, terwijl antropologen vooral aandacht besteden aan toegangsregelingen. Deze tweedeling is te rigide, want verschillende economen en antropologen hebben aan beide dimensies aandacht besteed en aan een centraal deel uit de premisse van de tragedie van het gemeengoed – de kwestie van 'vrije toegang' – wordt voorbijgegaan. Jammer is bovendien dat waar het debat erover volop in beweging is, Kerkhoven geen poging onderneemt een eigen positie te bepalen. De verwijzingen naar theoretische literatuur helpen in dit opzicht weinig; in verscheidene gevallen heb ik me afgevraagd waarom deze werd aangehaald, omdat er ter bevraging, uitwerking of in kritische zin niets mee is gedaan. Ondanks deze kanttekeningen is Kerkhovens boek voor degenen die in de visserijwereld zijn geïnteresseerd wel degelijk de moeite van het lezen waard en vormt het een welkome aanvulling op de bestaande literatuur over de Zuiderzeevissers.

Rob van Ginkel

In december 1994 verscheen als deel 32 van de Hollandse Studiën: Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (420 blz.)

Nederlands bekendste schilderij, Rembrandts Nachtwacht, is een schuttersstuk, een groepsportret van zeventien Amsterdamse burgers in hun hoedanigheid als schutter. Toch bestond er tot op heden nog geen moderne, op archiefonderzoek gebaseerde studie over de Hollandse schutterijen in de zeventiende eeuw. Dit boek wil in deze leemte voorzien door een groepsportret van de Hollandse schutterijen te schetsen. Voor het eerst zijn vragen: als wie waren schutter, wat deden zij en hoe werd hun optreden door tijdgenoten beoordeeld systematisch onderzocht.

Burgers in het geweer is een breed opgezette studie. Na een chronologisch begin, waarin aandacht wordt besteed aan het ontstaan van de Hollandse schutterijen in de late middeleeuwen en de belangrijke rol die schutters speelden in de beeldenstorm en de eerste jaren van de Opstand, volgen meer thematische hoofdstukken over de organisatie van de schutterijen, de samenstelling van het officierskorps, de werkzaamheden van de krijgsraad (de vergadering van de hoofdofficieren), de manschappen en de verschillende taken van de schutterijen, zoals de nachtwacht, de bestrijding van oproeren, de militaire expedities naar garnizoenssteden als Zwolle en Heusden, de ceremoniële optochten, en hun feest- en spelcultuur. In het laatste hoofdstuk wordt het optreden van de schutterijen in de politieke crisisjaren van de zeventiende eeuw geanalyseerd: de Bestandstwisten (1609-1618), de Oranjeoproeren in 1653 en het Rampjaar 1672. Het tot besluit trekt de lijn door naar de patriotentijd, en vergelijkt het optreden van de zeventiende-eeuwse schutters met

dat van de leden van de bekende patriotse vrijkorpsen en exercitiegenootschappen.

Het boek biedt zo een rijk mozaïek van het zeventiende-eeuwse schuttersleven. De lezer maakt kennis met de vele facetten van de Hollandse schutterijen: de zelfbewuste en trotse schutterskapiteins en luitenants, de weelderig uitgedoste vaandrags, de wapenoefeningen, de bravoure rond de militaire expedities naar garnizoenssteden, de ceremoniële optredens, de vrolijke maaltijden en schietwedstrijden, de imposante groepsportretten en het ideaal van vrede en vriendschap, maar ook: het politieke gekonkel rond officiersbenoemingen, het gebrekkige gezag van de onderofficieren, het financiële wanbeheer van de verantwoordelijke officieren, de pogingen van gewone schutters zich aan hun verplichtingen te onttrekken, het schelden en vechten tijdens de nachtwacht, dronkenschap en onwil, en het luidruchtige protest van ontevreden schutters tegen de zittende stadsbestuurders tijdens de Bestandstwisten en gedurende het Rampjaar 1672.

Dit rijk geïllustreerde boek maakt duidelijk dat de schutterijen een bijzondere plaats innamen in het stedelijke leven en meer waren dan de gezelligheidsverenigingen waarvoor zij zo vaak worden gehouden.

Leden van Holland kunnen het boek bestellen door overmaking van f40,- op gironummer 3593767 t.n.v. de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. Verkoop Publicaties te Haarlem, o.v.v. 'Burgers in het geweer'. Na ontvangst van een tegoedbon kan het boek worden afgehaald op de bekende adressen. De boekhandelprijs voor niet-leden bedraagt f70,-.

Inhoud van de 26e jaargang

Artikelen

- M.H.V. van Amstel-Horák
De Rijnlandse morgenboeken, een unieke bron uit het pre-kadastrale tijdperk 87-111
- W.P.R.A. Cappers,
Aardse begrenzing van bloeddorst en ademnood. De vampier als fysiologische pendant van de drenkeling 35-62
- Rudolf Dekker
'Schijnheilig atheïst'. Bernard Mandeville als pamflettist tijdens het Costermanoproer in Rotterdam in 1690 1-17
- Paul Dijkstra
De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600 217-234
- Dick Dooijes
Een vruchtbare samenwerking. De lettergieterij van Tetterode en de ontwerper Sjoerd H. de Roos 346-357
- Gabrielle Dorren en Garrelt Verhoeven
De twee gezichten van Claes Braau (circa 1636-1707). Een katholieke drukker en boekverkoper in Haarlem 235-275
- Jannes de Haan
Natuur, park & villa 171-189
- Lydia Hagoort
De weeshuisziekte van 1566 71-86
- E.O.G. Haitsma Mulier
Woord en beeld. Titelprenten van enkele Nederlandse historische werken uit de 17e en 18e eeuw 274-291
- Peter Hofland
De Afscheiding in Amsterdam, 1835-1839 18-34
- M. Keblusek
Inleiding themanummer 'Gedrukt in Holland' 215-216
- José de Kruif
'En nog enige boeken van weinig waarde'. Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18e eeuw 314-327
- B.R. de Melker
Graven naar de waarheid
Stond het kasteel van de heren van Amstel in Amsterdam? 135-150